

KAPHIY

UYWAYMANTA

¿Pitaq kaphiytari mana upyanchu?

tarea

Kaphiy uywaymanta sutichasqa qillqasqa mayt'uqa "Niraq niraq kawsaypi yachaykunamanta" kallpachaypim Qusqu suyupi paqarimun. Tarea Asociación de Publicaciones Educativas sutiuyq huñusqam Noruega Mama Llaqtamantaraq Hei Verdenpa yanapakuyinwan paqarichimun.

May llaqtakunapichus qhichwa simitaqa qhari warmi irqichakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas rimayninkupi kawsachichkankuraq chaykunapaqmi kay mayt'uqa paqarimun. Chayraykutaqmi qhari warmi wawakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas kay qillqasqa mayt'utaqa ñawinchanankupunitaq; kaqtaq qhari warmi yachachikunapas, qhichwa simi rimaq runakunapas, kay Perú Mama Llaqtap hatunkaray simin yachay munaq llapan runakunapas kay qillqasqataqa apaykachanankupunim.

Kay qillqasqa Qusqu Suyupi iskay simipi, iskay kawsaypi yachachinakuyimanta yuyasqakuna hunt'akunantam yanapayta munan; chayraykutaqmi runa siminchiktapas, runap yachaynintapas, kawsaynintapas kallpachantaq, chay simi apaykachakunantapas mañakullantaq.

Llamk'amuqkuna:

Paqarichiq: **Nonato Rufino Chuquimamani Valer**

Willakuqkuna (Yachaqqkuna): **Kati Leonisa Chuquimamani Torres, Feliciano Huarancca Maywa, Augusta Morales Oviedo, Florentino Payme Quispe, Julio Qhawa Santa Cruz y Helbert Villafuerte Morales**

Tapukuq, uyarimuq, qillqaqqkuna: **Carmen Gladis Alosilla Morales e Ysaías Flores Illa**

Yachachikunawan yachakuqkunawan chaninchaq: **Enrique Riveros Yábar**

Siq'isqakuna ruraq: **Jorge Colque Choquemaque** (11, 12, 42 uyakunapi), **José Manuel Cusipaucar Vilca, Marleni Pacheco Huañac** (8, 9 uyakunapi) y **Saúl Ponce Valdivia**

Fotokuna hurquq: **Carmen Gladis Alosilla Morales** (22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 46, 47, 51, 52, 53, 64, 67, 68, 69 uyakunapi), **Nonato Rufino Chuquimamani Valer** (7, 10, 19, 20, 21, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 57, 58, 62 uyakunapi) y **Enrique Riveros Yábar**

Ñit'inapaq wakichikuna: Saqra Comunicaciones y Cultura S.A.C.

Qillqasqa ñit'imuq wasi: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas. Parque Osos 161, Pueblo Libre.

Qallariypi ñit'iyin: 100 qillqasqa mayt'ukuna

Rimaq llaqtamanta 2015 watapi kantaray killapi

BIBLIOTECANACIONAL DEL PERÚpi 2015 watapi 14013 yupayniyuq waqaychasqa.

ISBN: 978-9972-235-53-5 yupayniyuq.

Kay ñit'isqamanta:

© **Tarea Asociación de Publicaciones Educativas**

Parque Osos 161, Pueblo Libre. Lima 21, Perú

Waqyanankuna: (511) 424 0997. Fax: (511) 332 7404

Chaskinan: tarea@tarea.pe

Willakuq uyan: www.tarea.org.pe

Kay qillqasqamanta phatmallantapas, llapantapas apaykachayta munaspaqa, rurallawaqmi; ichaqa churanaykitaqmi maymanta hurqusqaykitaqa.

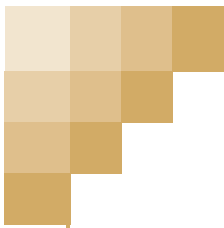
Kay qillqasqapi rikhuriq yuyaykunaqa manam rurachikunap yuyayninpunichu, aswanpas qillqaqkunaptam.

Brot
für die Welt

Kay ukhupi

- 05 Qallariy simi
- 07 ¿Imataq kaphiyri?
- 08 Kaphiy mallkiwan watantin uywanakuy
- 10 Mikhuykunap chanin kasqan
- 11 Kaphiy tarisqamanta llulla kawsasqa
- 13 Kaphiy mallkiqa kayhinatam chayamusqa
- 15 Tiqsi muyuntinpi aswan achka kaphiy ruruchiq mama
llaqtakuna
- 16 Perú Mama llaqtapi kaphiy ruruchiqkuna
- 19 TARPUY ÑAWPAQTA: Llamk'anakuna
- 22 Kaphiy sach'ap kawsasqan
- 23 Muhu akllay
- 24 Muhupaqqa sach'apas, rurupas ¿mayhinam kanan?
- 25 Wampalpaq allpa allinchay
- 26 Wampalay
- 27 Wampal makichay
- 29 Mallki uywana allpa
- 30 Mallkinapaq allpa allinchay
- 31 Kaphiyniyuq runtu qaywisqa
- 32 TARPUY PACHA: Mallkikuna tarpuy
- 34 TARPUY QHIPAMAN: misk'i misk'i kaphiycha
- 35 Kaphiypa unquyninkuna
- 36 Kaphiy mallki waqllichiqkuna

38	PALLAY PACHA
40	Pallasqa kaphiy kutaypas, puñuchiypas
41	Saruypas, mayllaypas
43	Kaphiy ch'akichiy
44	Taqiy
45	Kaphiy ruru qhatuy
46	Kaphiy hamk'ay
48	Upyay
49	Asulihumantawan p' ustimantawam (Aranway)
51	Kaphiyniyuq turta
52	Huk allin tasa kaphiy
53	Kaphiyniyuq arus
54	Kaphiytaqa kayhina millachikuqtapas Upyallankutaqsi
55	Mankapi rurasqa kaphiy
56	Q' uñi sunqu ayllu (Yarawi)
57	Kaphiymantawan huk sach'akunamantawan
60	Kaphiy espresso
61	¿Kaphiytachu icha qharitachu munanki?
63	Kaphiypa misk'in tarinaykipaq
65	Kuskan kuskan tupachisqa kaphiy
66	Kaphiy mallkiman (yarawi)
67	Kayhinam kawsasqay
68	Musuq simikuna, musuq yuyaykuna

Qallariy simi

Kay Perú Mama llaqtapiqa mana ancha tarikunchu ñawpa hampina wasikuna. Manataqmi chaykunamantaqa rimakunpaschu. Rikukun, rimakun pukarakunamanta, chakakunamanta, qullqakunamanta, pata patakunamanta, quchakunamanta, waru warukunamanta, awaykunamanta, sañu mankakunamanta, quri qhuyakunamanta, qullqi qhuyakunamanta, saramanta, kinuwamanta, papamanta, quwimanta, llamamanta, wik'uñamanta; ichaqa manataqmi pirqasqakuna ukhupi hampina wasikunamanta uyarikunpaschu, rikukunpaschu.

Chayri, ¿imaraykutaq chayhina?

Inkakunaqa pisitapascha riki unqunkuman karqan.

¿Imaraykutaq pisitari unqunkuman karqan?

Inkakunaqa allinta ari mikhuq kasqaku. ***¿Achkata?*** Manapascha ari, ichaqa chanintataq, allin wakichisqatataq, hap'ikuq niraq niraq mikhuykunatataq.

Chanin mikhusqankutari, ¿maymantataq yachanchik?

Ñawpa machu payakunap tullunkunapas, uma tullunkunapas kachkanraqmi, chaypim kirukunaqa hunt'asqa rikukun; kay p'unchaw runakunap kirunqa wawamantaraqmi muchharqakapun, chayri, ¿imaraykutaq? Kunan qhipa wiñaykunaqa mana ari allintañachu mikhunchik, chayraykutaqmi kirupas hut'u, ukhunchikpas sinchita unqun.

Chayri, ¿imataq rurana kanqa?

Ñawpa machunchikkunap

mikhusqanman, ñawpa
awichanchikkunap
wayk'usqanman ari kutinanchik.
Paykunap ñawpaq mikhusqanta
mikhunanchik, ichaqa musuq
mikhuykunawan wakichispa,
chaywanmi allin kawsaytaqa
tarisunchik.

Ñawinchachkankim huk
qillqasqata; chaykunaqa
qanchismi, anti
llaqtakunamanta: kinuwamanta,
saramanta, papamanta;
yunkamantataq: kukamanta,
rumumanta, kaphiyanta,
kaqtaq misk'i
rurukunamantapas. Kaypiqa
yunkatawan, antitawan ari
mikhuyninpi huñusunchik;
chaymantataq iskay kallpayuq
kasunchik.

Kallpayuq kananchikpaqpas,
unquykunamanta
amachakunanchikpaqpas kay
qillqasqakunata ñawinchayta
qallarisunchik; yuyay
qarakusqanta umanchikpi
hap'ispa wayk'ukusunchik.

¿Imataq kaphiyri?

Kaphiyqa runap tarpusqan sach'am. Kaphiyqa tiqsi muyuntinpiqas riqsisqa upyanam. Qullqiyuq runapas wakcha runapas kaphiytaqa upyanpuni. Sapa p'unchawsi 2 lluna tasa kaphiyta upyakunman. Sapa watas 6 000 hunu kilu kaphiyta pallakun, chaypiqa llamk'ankumansi 120 hunu runa. Huk mama llaqtakunapiqa kaphiyta llamk'aspa ari runaqa kawsan. Tiqsi muyuntinpiqa 3 niraq kaphiykuna aswan riqsikusqa; chaykunam kasqa: arábica kaphiy, robusta kaphiy, huktaq liberica kaphiy. Aswan hatun kaphiy uywaq mama llaqtakunaqa kasqa: Brasil, Vietnám, Colombia, hukkunapas, chaypim tarikun Perú Mama Llaqtapas. Kaphiyqa iskay thatkiymanta 18 thatkiykamas sayayninman wiñan. Kaphiy sach'aqa Kaffa sutiyuq suyuchapis, Etiopía Mama Llaqtapi paqarinman kasqa. Qallariypiqa arawikunap winun nispa riqsikusqa. Arábica kaphiytaqa 1 300 thatkiymanta 2 800 (msnm) thatkiykama mama quchap wichayninpi tarpuyta atinchik.

Kaphiytari, ¿imakunapitaq upyayta (mikhuyta) atinchik?

Kaphiytaqa t'impusqa unupi sapa paqarin upyayta atinchik. Hukkunaqa imataña mikhuspapas kaphiy t'impuchawanpuni ari mikhuyta tukunchik. Kaphiytaqa q'apayninraykupas, qasasqa ch'unqanakunapi, misk'ikunapi, pastilkunapi ima apaykachakun. Lichitawanpas upyakunmi.

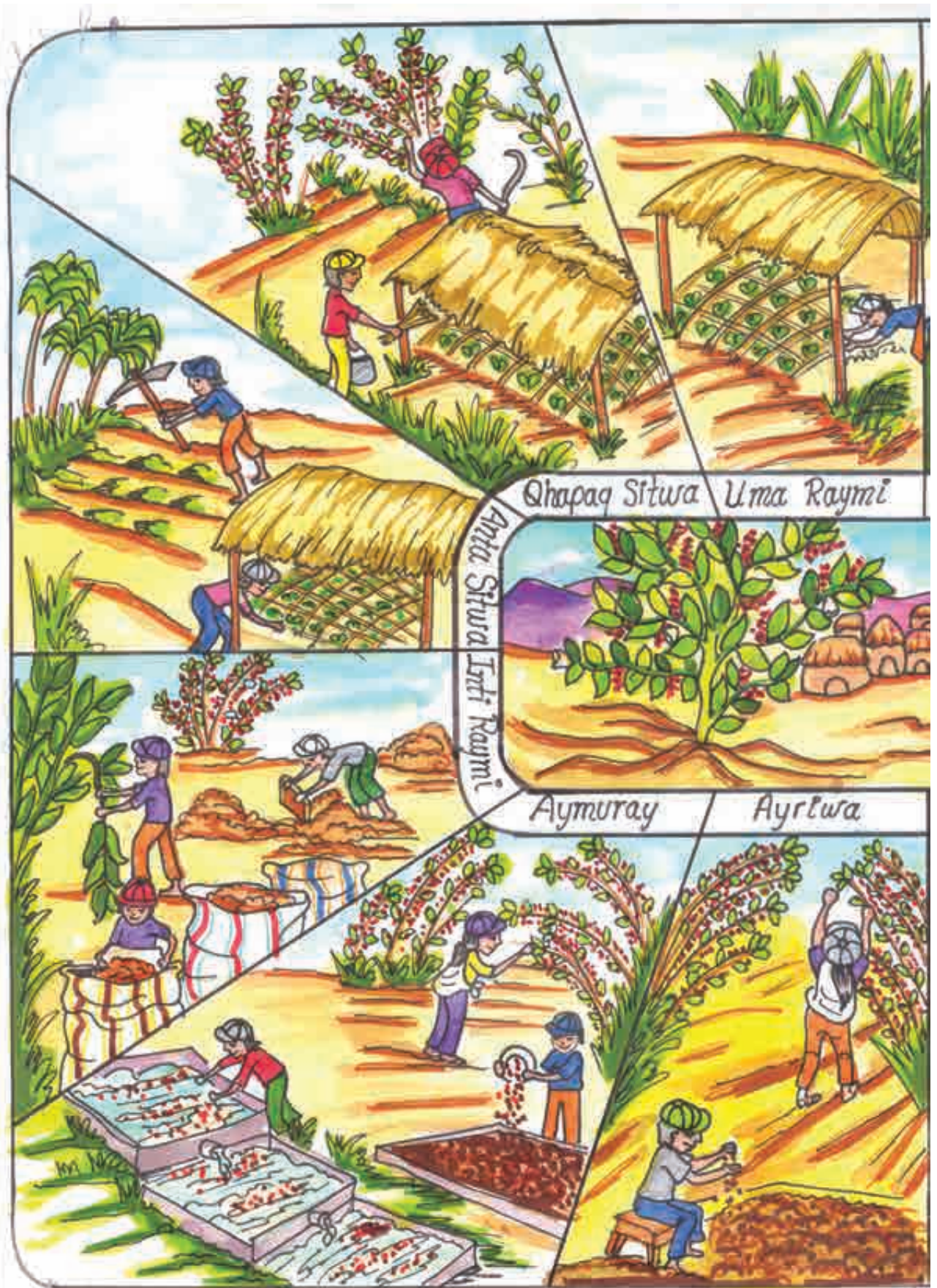

Kaphiyri, ¿imapaqtaq allin?

Kaphiyqa chirisqakunapaq, nanaykunapaq hampim kallasqataq. Puñuy qulluchinapaqpas kaphiyqa allinmi kasqa.

Kaphiy mallkiwan w Kayhinatam runaw

8

atantin uywanakuy
an uywanakuyku

Mikhuykunap chanin kasqan

Ñawpaqqa yaqa riqsisqanchik rurukunallatam mikhusqanchik, kunanñataqmi karu llaqtakunamanta apamusqa mikhuykunatapas rantillanchiktaq. Chaqrusqa mikhuykuna apaykachayqa allinmi, chaywanmi ukhunchikqa allin kallpachasqataq, hunt'asqa kallpachasqataq kanqa. Allin wakichisqa mikhuykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi.

Ñawpaqmantaraq llaqtanchikkunapiqa yaqa kikin mikhuykunallata ari niraq niraqta wayk'uspa mikhusqanchik. Mama sarataqa chuqllu t'impupi, lawapi, mut'ipi, hamk'api, chayrupi, humint'api, aqhapi, hukkunapi ima mikhunchik; kunan qhipakunaqa saratapas imaymanapi mikhullanchiktaq, kanmanmi apipi, p'asanqallapi (manápi), hukkunapipas. Saratapas huk rurukunatapas imapipas mikhullasunchik, chayqa kachun kallpayuq kananchikpaq, kaqtaq unquykunamanta amachawananchikpaq.

Sapanka allpapipas chay kikin allpapi ruruq mikhuykunatapuni mikhunanchik, chaymi unquykunamantaqa ukhunchikta hark'anqa. Kinuwatapas q'umirpiraq raphichankunata mikhukun, chaymantaqa qhulla chuqlluchantapas mikhukullantaq; aswanqa lawapi, p'isqipi, k'ispiñupi, kaltupi, apipi ima mikhukullantaq, aqhatapas rurakunmi. *¿Imaraykutaq chay mikhuykunatari qunqapuchkanchik?* Yaqachus qilla kaymanta kanman. Icha *¿sasachaspachu?*

Kinuwa huqariyqa tumpa sasam. P'isqipaqpas sarunaraq, wayrachinaraq, mayllanaraq. Lawapaqqa harwinaraq, thullkinaraq, wayrachinaraq, qhunanaq chaymantaraq wayk'una. Ichaqa chay mikhuyqa tullunchiktapas, kirunchiktapas allin ch'ilatam uywaq, iskuyuqqa aswanraq kanpas.

Ichaqa uywasqanchik mikhuykunapunim allintaqa hap'iwanchik, wiksanchiktapas allinta hunt'an. Chayraykutaq chakranchikmantapuni mikhunanchikqa.

Kaphiy tarisqamanta llulla kawsasqa

Huk karu mama llaqtapi, Arabia sutiyuq llaqtapis Kaldi sutiyuq runa uywakunata michiq kasqa. Payqa sapa p'unchawsi riki michimunapaq karu urquman kawrankunata qatisqa.

Kawraqa hunt'a wiksantinpas, ch'usaq wiksantinpas wit'iqillanpuni (p'itaykachallanpuni), ¿riki? Ichaqa huk p'unchawsi kawrakunaqa huk sach'ap puka ruruchankunata qichunakusparaq mikhuchkasqaku; unay pachamantaqsi chay kawrakunaqa kuisqapas kankumanhinas sinchi sinchitapuni phawaykachankupas, p'itaykachankupas; chaytas michiqnin Kaldiqa allin yuyaypipuni qhawasqa, "*¿imaraykutaq kay kawrakunari chayhinata p'itaykachan?*" nispas uman ukhullapi yuyaychakun.

Wak p'unchawsi kawrakunaqa kaphiy ch'apra ch'apraman atipanakuymantaraq phawasqaku. Michiqnin Kaldiqa qhawariqsi rin. Kawrakunaqa qhichunakusparaqsi kaphiypa puka ruruchankunata mikhuykuchkasqaku, chaysi paypas p'itirquspa malliykullasqataq. Chay ruruqa misk'i misk'illas kasqa. Unay pachamansi kawrankunaqa phawaykachayta qallarillankutaq; as pachamanqa Kaldipas yanqallamantas, kallpanpas puchunmanhinaraqsi phawaykachayta, p'itaykachaytas qallarín. Ch'isintas Kaldiqa wasinman kutispa kaphiy rurukunata pallaspa apasqa. Chay tutaqa Kaldi sutiyuq runataqa puñuypas manas hap'isqachu.

Wasinpiqa huk ayllunkunamansi willan, chayraykutaqsi wasipiq
 mikhuy wayk'usqankuman chay rurukunata churasqaku. Mikhuy
 wayk'usqankuqa manas allinchu kasqa; chaysi paykunaqa chay
 mikhuyta sansaman ruphananpaq hich'aykapusqaku. Asllatawanqa
 chay rurukuna ruphaspaqa ancha sumaqtas q'aparimun; chaysi chay
 runakunaqa nisqaku: "hamk'aspa mikhunan kanman kayqa" nispa
 hamk'aspa unupi t'impuchispa upyapusqaku.
 Chayhinatas ari kaphiy upyaytaqa (mikhuytaqa) yachapusqanchik.

¿Maypitaq Arabia Mama Llaqtari tarikun?

Kawrakunatari, ¿ima wak sutiwantaq llaqtaykipi riqsinkichik?

Kawrari, ¿imakunatatataq mikhun?

Kaphiy mallkiqa kayhinatam chayamusqa

Kaphiy sach'ari, ¿maypitaq paqarinman karqan?

¿Imaraykutaq kaphiytari uywanchik?

¿Pikunataq kaphiy chakrayuqri karqanku?

B

Europamanta hamuq runakunas kaphiytaqa 1700 watakunapiray kay América allpakunaman chayachimusqaku. 1750 watakunapiqa Chancha Mayupipas, Muyu Pampapipas, Jaenpipas, Wanukupipas, Qusqupipas kaphiytaqa llamk'asqakuñam. ¿Pikunataq chaytari llamk'achirqan? Chaypacha ruruchisqankuqa Perú Mama Llaqtapi upyanapaq kasqa; ichaqa Alemaniamanpas, Chilemanpas, Gran Bretañamanpas qhatullasqakutaqmi. Limapiqa 1791 watapis kaphiy upyana wasi kichakusqa.

1850 watapiray Europamanta hamuq runakunaqa Chancha Mayu yunkaman kaphiytaqa kukatawan, sayritawan, kakawtawan, asukar kañatawan chayachispa tarpuchisqakuña. Ingleskunaqa 1930 watamanta kaphiytapuni Chancha Mayupi llamk'achisqaku, chay watakunam kaphiyqa Qusqumanpas chayamunman karqan. Killa Pampapipas, huk yunkakunapipas ñawpaqqa kukallatam tarpuqkupas, pallaqkupas; chay qhipamantañam gamonalkuna kaphiytaqa chayachimusqaku.

Ingleskunapas, huk karu llaqta runakunapas, ¿imaraykutaq kay llaqtanchikkunamanri hamurqanku?

1850 watakunapiray, ¿imapaqtaq kaphiytapas, kukatapas, sayritapas, huk yurakunatapas kay allpanchikkunapiri tarpuchirqanku?

¿Pikunataq chay yurakunap rurusqantari mikhurqanpas, upyarqanpas, apaykacharqanpas?

Kunanri, ¿imaraykutaq chay kikin ingleskuna kukatari chiqninku?

Gringokunari, ¿kukata akullinkuchu? ¿Imapaqtaq tarpuchirqankuri?

Kaphiy mallkiqa kayhinata chayamuwasqanchik

14

Los mayores productores de café del mundo

<<http://losmejorestop10.blogspot.com/2012/07/los-mayores-productores-de-cafe-del.html>>

Publicado el 2 de julio de 2012

15

Tiqsi muyuntinpi aswan achka kaphiy ruruchiq mama llaqtakuna

Organización Internacional del Café (OIC) sutiyuq kaphiymenta huñunasqa mama llaqtakunam kantaray killapi 2010 watamanta 2011 watakama inti raymi killapi kaykunam aswan kaphiy ruruchiq mama llaqtakuna:

1. **Brasil:** 26 368 037 kutama
2. **Vietnam:** 13 850 000 kutama
3. **Colombia:** 6 735 489 kutama
4. **India:** 4 903 218 kutama
5. **Indonesia:** 3 855 000 kutama

6. **Honduras:** 3 581 954 kutama
7. **Guatemala:** 2 783 642 kutama
8. **Etiopía:** 2 351 168 kutama
9. **Perú:** 2 156 338 kutama
10. **Uganda:** 2 125 160 kutama

Perú Mama Llaqtapi kaphiy ruruchi qkuna

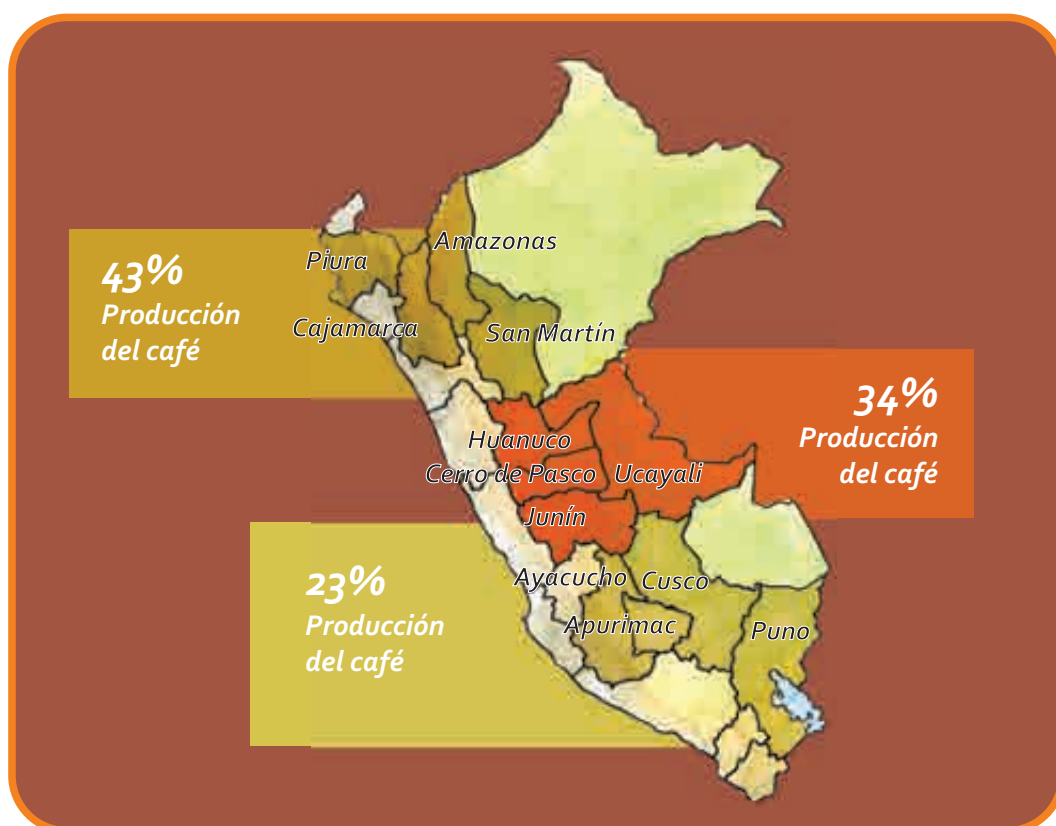
Perú Mama Llaqtap allpankunaqa ancha allinmi kaphiy ruruchinapaq, chayraykutaqmi franceskunapas, holandeskunapas, ingleskunapas allin allpakunapiraq kaphiytaqa tarpusqaku; huk mama llaqtakunapas kaphiy rurutaqa maskachkankum. Yunka niraq allpanchikkunapi kaphiyta llamk'aspaqa runapas allin kawsayta tarinmanmi, ichaqa kikin llamk'aqkunam huñunakuspa Estadomanta yanapakuyta mañakunanku.

Kaphiyqa tarpukun 388 suyucha phatmakunapim, 67 suyuchakunapi, iskay chunka tawayuqmantaqa 12 suyukunapim, ¿*Chaychu mana qhapaq kasunchikman?* Llapan yachay wasikunapim kay llamk'aykunataqa yachananchik, icha ¿*imata ruraspachu kawsayta munanki?*

Llapanpiqa 330 000 hectárea allpapim kaphiytaqa Perú Mama Llaqtapi tarpusqanchik.

Kaypim aswan willakuy kachkan:

<<http://www.monografias.com/trabajos45/cafe-peruano/cafe-peruano2.shtml#zonas>>

Honduras exporta doble de café

La crisis política no afectó al sector cafetalero de Honduras.

"La crisis política no afectó el comercio exterior. Durante octubre, el país centroamericano duplicó sus exportaciones del grano"

TEGUCIGALPA, HONDURAS.- Las exportaciones de café de Honduras se duplicaron en octubre a 28,844 sacos de 60 kilos frente al mismo mes de la cosecha previa, ya que aún se estaban exportando inventarios del ciclo pasado, dijo el martes el Instituto Hondureño del Café (Ihcafé)

Guadalajara, Jalisco | Miércoles, 18 de diciembre de 2013

Kaphiytaqa tiqsi muyuntinipuni ari upyanchik, mana riqsiqkunapas upyaytaqa yachapunchikmi. Llaqtanchikpiqa kukatapas uywanchik, chaytapas hukkunaman riqsichinanchik. Qusqu kaphiypas huk mama llaqtakunapiqa riqsisqam. Chayqa kaphiyta llamk'apakuspallapas kawsaytaqa atinchikmi.

Empresarios de Estados Unidos llegan a Nicaragua por cafés especiales

Una delegación de empresarios de Estados Unidos se encuentra de visita en Nicaragua para estudiar la posibilidad de comprar cafés especiales o de alta calidad, informaron hoy fuentes oficiales.

El funcionario aseguró que los empresarios estadounidenses, que no identificó, "están muy interesados en establecer lazos comerciales con los productores nicaragüenses". La misión, integrada por representantes de siete compañías tostadoras y comercializadoras estadounidenses, visitó fincas cafetaleras en las provincias montañosas de Jinotega y Matagalpa, al norte de Managua, dijo el presidente ejecutivo del estatal Instituto de Desarrollo Rural (IDR), Pedro Haslam, a la prensa oficial.

EFE/Archivo

Actualizado 24-08-2009 00:14 CET

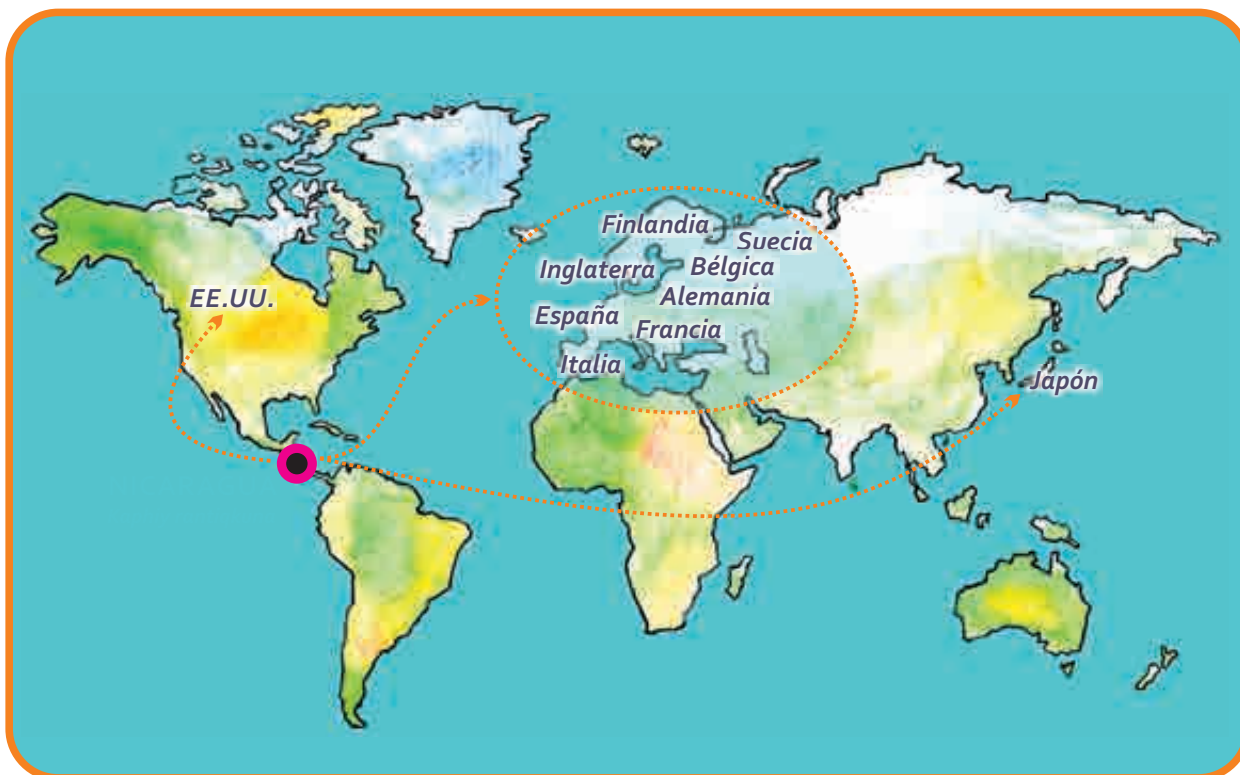
Allin ruruchisqanchik rantiqkunaqa kanpunim. Nicaragua Mama Llaqtaqa 2008 watamanta 2009 watakama Estados Unidosman qhatusqa 769.396,96 kintal kaphiyta. Sapanka kintalmi kasqa 132,78 dólar; llapanpiqa 102,15 hunu dolarpa chanintam rantisqa. Chayta ari willakun *Centro de Trámites de las Exportaciones (Cetrex)*.

18

Estados Unidosmi Nicaraguapi ruruchisqa kaphiytaqa achkatapuni rantin. Kaphiy rantiq huk llaqtakunapas kallanmantaq: España, Bélgica, Finlandia, Alemania, Canadá, Suecia, Japón, Italia, Reino Unido, Franciapas. Chay mama llaqtakunaqa mana ari qasi qasi kaphiytachu rantinku; qhatunapaqqa allinta llamk'ana.

2008 watapi kantaray killamanta 2009 watapi quya raymi killakama Nicaragua Mama Llaqtapiqa 203,11 hunu dolarpa chaninta huqarisqaku; chaytaqa 1,51 hunu kintal kaphiyanta.

- Ñuqanchikri, ¿imatataq qhatunanchikpaq ruruchikusunchik?
- ¿Ima mikhuynam llaqtaykipiqa allintapuni miran? ¿Manachu chaytaqa kuskanta mikhusunchikman, kuskantataq qhatusunchikman?

TARPUY ÑAWPAQTA: LLAMK'ANAKUNA

Kaykunam yanapaqniykuna

Sutiyqa KHITUCHI. Ñuqaqa tarpuykunapi t'uquchakunata rurani. Uywaqniyqa ñuqawanmi qurakunata atipan. Ñuqaqa runawan kuskapuni purini, makinkupi aysarikuwanku, wakintaq ñuqawanmi pampakunataqa khitunku.

Ñuqataqa BARRETILLA niwanku. Ñuqaqa supay sinchitaq kallpasapataq kani. Musuq mallki sayachinapaq wachukunapi t'uqukunata rurani. Ichaga llamk'aqniywan kуска aqhata upyani.

Sutiyqa LAMPA. Ñuqam qullanaqa kani, ñawpaqtapunim ima llamk'anapipas purini. Wachukunataqa ñuqapunim kamani; wachu mana kaptinqa manam pipas llamk'anmanchu, chaymi "papacháy" nispa lliwpas niwanku.

Sutiyqa MATU SAKA. Ñuqaqa kaphiy ruru sinchi mikhuqmi kani; uywaqniyqa nit'iykusparaqmi mikhuchiwan, wiksayman hunt'arquptintaq matu wasiman q'ipiykuwanku; chaypitaq ch'usaqyachiwanku.

Sutiyqa CURBO, khituchip kuraq taytanmi kani. Chakillaymi wiñarqusqa, singayqa kikichallanmi kachkan. Kaphiy sach'a machuyapuptinmi ñuqaqa k'allmankunata wit'uni musuq p'acha churakunanpaq.

Sutiyqa Q'IPINA, lastikumantataq SIQ'A.
Ñuqataqa warmipas qharipas
munakuwanpuni; imatapas
apaysiqtiycha çriki? Kaphiy pallaypiqa
yanapakunipuni. Chiriptinqa runata
q'uñichini.

Sutiyqa Machuti... pantarqusqani,
sutiyqa MACHITIm. Ñuqataqa
wasiyuqniyqa pusakuwanpuni, mana
allin sallqa uywakunamanta
amachanaypaq, ichaqa ñanpi
yurakunata waqtarispapuni purini,
kaphiy chakramam chayaspaga sinchi
qurakunata llawch'iñi; chaytaqa kaphiy
ruru pallanankupaq llamk'ani.

Ñuqataqa MULINU nispa sutiyawanku.
Ñuqaqa kaphiy rurup qaran ch'utiqmi
kani; ichaqa sinchita qatiwanku ruruta,
unuta mikhuchiwaspanku,
upyachiwaspanku sinchita
maywiwaspanku; supayta q'uñirini,
kaytaqa rurani kaphiy pallay pachallapi.
Chaymantaqa lastikuwan
p'isturquwaspanku ñuqataqa
qunqarpariwanku.

Ñuqaqa P'UYUNQUm kani, ñuqamanqa
unullatam upyachiwanku tuta p'unchaw.
Kaphiytaqa ch'isinkuna mikhuni,
paqarisnintataq wiksay patapi qhari
warmiraq tusun.

Sutiyqa MATU KANCHA. Ñuqaqa munay ch'aki pampa kani; rumimantapas, simintumantapas runaqa munawanpuni. Wiksay patapim munasqankuta ch'akichinku; kaphiytañataq, kukatañataq, paraptinqa manam pipas yuyariwanchu.

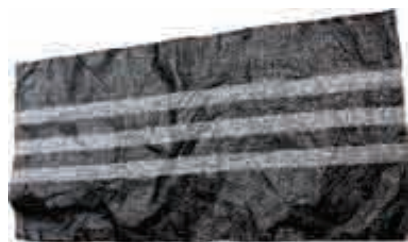
Sutiyqa QACHINA. Ñuqa ari uywaqniytaqa yanapanipuni. Kukantapas, kaphiy ruruntapas qaychallanmanta t'ikraspa ch'akichini. Mamayqa sach'akunam, taytaytaq uywaqniy.

Sutiyqa PIKU. Ñuqaqa ancha kallpasapa kani. Kaphiy mallkinankupaqqa hatun muyu t'uqkunata ruraysikuni. Ima llamk'aypipas yanapakunipuni, ipagtataq qamtapas...! Ñuqaqa qharikunap rikran patapim llamk'ay maytapas purini.

Ñuqataqa ALLACHU nispa sutiyawasqaku. Ñuqaqa ima k'aspichamantapas kallanim, ichaqa sinqayqa allin k'umucham kanan, chaymi munasqaqa kasaq. Kaphiy pallaypiqa anchatapuni yanapakuni yurakunata aysaysispa. Mana kaptiyri, *¿pitaq yanapanman?*

Ñuqaqa KUTINSI SAKU kani. Ñuqaqa kaphiy pallay pachallapim ancha mikhuysapallaña kani; uywaqniyqa allinta mikhurquchiwaspa unay samanaypaq simiyta sirarqapuwanqa.

Kaphiy sach'ap kawsasqan

¿Hayk'a watankamataq huk kaphiy sach'ari kawsan?

Kaphiy sach'ap kawsasqanqa kimsamanmi t'aqakunman:

22

Huk ñiqinmi wiñaynin. Kayqa muhu ch'ichimusqanmanta puquy tukunankama; yaqapas 4 watankamapas, 7 watankamapas kanman; chayqa niraq niraq ayllunmanhina. Uywaqninga wawantahina makichan.

Iskay ñiqinmi ruruynin. Kayqa yaqapas tawa, pichqa watanmanta qallarin; uywaqninman rurunta kimsa kutillapas sapa watapi qun. Kay t'aqa kaphiypa kawsayninga chunka pichqayuq watapas, iskay chunka pichqayuq watapas, aswan achkapas kanmanmi. Kay t'aqa kawsayninmi kimsantinmanta aswan unay.

Kimsa ñiqinmi machuyaynin. Kaypiqa manaña rurunchu kaphiyqa, aswanpas unquspa, ch'akispa wañupun. Wakintaqa machuyaptin kuchupankuraq; kutirispapas qhipamanqa wañupunqapuni. Qhipamanqa yamt'aman, wanuman, allpaman tukupun.

- Runakunap, uywakunap, huk yurakunap kawsasqanpas, *¿imapitaq rikch'akun kaphiypa kawsasqanman?*
- Runap wiñayninpas, mirayninpas, machuyayninpas, *¿hayk'a watanmanta hayk'a watankamataq?*
- Allquykipas, misiyykipas, ch'uspiyas, sara yuraykipas, awichuykipas, *¿hayk'a unaytam kawsan?*

Muhu akllay

Llaqtaykipiri, ¿ima killapitaq kaphiy pallayta qallarinkichik?

Kaphiy muhutari, ¿hayk'aptaq pallankichik?

¿Pitaq kaphiy muhutari pallan?

¿Hayk'a watayuq kaphiy sach'ataq allin muhutari quwanchik?

23

Pallana pacha qallariyllapim kaphiy muhutaqa akllayku. Ñawpaqtaqa allin, hatun, kallpasapa sach'achakunataraqmi allinta qhawarispapa akllayku; chaymantañam chay sach'akunamantapas hatun rurunkunallata muhupaqaqa allin allinninta yuyayllawan akllayku.

Chay akllasqa rurukunataqa kasqan p'unchaw, wasiman chayachispapachalla ch'isinta makip ruk'anankunallawan rurukunata p'uqayku. P'uqasqataqa huk unu aysanapi unupi puñuchiyku; chaypi ari kaphiypa llawsan llusqinqa. Qhipa p'unchawtataq tutallamanta chay kaphiy ruru unupi puñusqataqa mayllayku; chaytapas qhaqurispapa qhaqurispapa kimsa tawa unumanta rurucha ch'uya kanankama mayllayku.

Chay muhupaqa mayllasqa kaphiy rurutaqa huk mit'atapas, aswan p'unchawtapas llanthullapi ch'akichiyku. Ch'akisqaña kaptinqa allinpiraq waqaychayku. Llapan kaphiyta pallayta tukusparaqmi wampalasaqkuqa, ñawpaqtaqa mana ari atikunchu.

- ¿Imaraykutaq kaphiy muhutari llanthullapi ch'akichina?
- ¿Llapan runachu sapa wata kaphiy muhuta pallaspa wampaltari rurankichik? Hukkunari, ¿maymantataq musuq yurachakunata tarpunankupaq tarinku?

Muhupaqqa sach'apas, rurupas ¿mayhinam kanan?

24

Kaphiyqa achkanpi muhuchanmantam miran. Ñawichanmantapas hap'ikullantaqmi.

Kaphiy arabicaqa muhumantapuni hap'ikun; kikin t'ikanpim qhari muhunpas, warmi muhunpas tarikun; chayqa wawankunapas tayta maman kkillan kanqa.

Muhu akllaypas apaykachaypas

Muhuqa akllakun allin qhari sach'akuna uywanapaqmi. Muhu pallana sach'aca mana unquyniyuqmi kanan, kallpasapataq, achka ruruqtaq. Muhuta allinta akllaspam allin sach'akunataqa uywasunchik.

- Mama sach'akuna akllay.
- Sach'akunaqa kikin niraqpunim kanan.
- Muhun hurqunapaq sach'akunaqa 6 watanmanta 10 watankamam allin (ña allin ruruqña)
- Sach'akunaqa watan watanpas chanin ruruqñam kanan.
- Sach'akunaqa kallpasapataq mana unquyniyuqtaqmi, ayllunman rikch'akuqtaqmi kanan.
- Unquykunata mana riqsinachu.
- Wirta kancha qurpakunapi wiñaq sachamantaqa manam muhutaqa akllanachu.

Wampalpaq allpa allinchay

¿Imapaqtaq allpatari allinchana?

¿Maypitaq wampaltari rurana?

Ñawpaqtaq maypichus kaphiy mallkikunqa chay qayllachapi huk pampa niraq allpachata qhawarikuna. Chay hawaqa sach'akunap chawpichanpim kanan; chaypitaqmi wampal ruranapaq kayhinata llamk'arquna:

Chay qhawarisqa allpaqa kanmanmi huk thatkiy sayayninman, huk thatkiytaq kinrayninman. Chay allpata ari pikuwan taqmana; ukhunmanqa kanmanmi iskay yuku, chayqa mallkichap saphin allin yaykunanpaq. Ch'ampatapas, allpantapas hurquspa ruminkunatapas, rumichankunatapas akllana; ch'ampachankunataqa q'asunapas, murk'inapas, qurankunatapas khituchiwan yanapakuspa akllarparina. Huk runakunaqa chay allpataqa suysunkum, chayqa aswan allinmi. Chay allin ñut'usqa allpataqa kuskan aquwanmi chaqrana, chaytataq wampalpaq t'uqusqaman yapamanta kutiykuchina. Chay kutiykuchisqa allpataqa kuskachallata pampachana, manam qhatanqa kananchu, kuskachalla kanan.

- *¿Imaraykutaq wampalpa allpatari suysuna?*
- *Ukhunmanri, ¿imaraykutaq 2 yuku ukhuta allana?*
- *Aqutari, ¿maymantataq apamuna?*

Wampalay

Llaqtaykipiri, ¿hayk'aptaq kaphiy muhuta wampalpi tarpunkichik?
¿Imaraykutaq chayri?

26

Allpa allin wakichisqaña tarikuptinmi kaphiy muhutaqa huk p'unchaw unupi chulluchiyku. Chaytaqa rurayku aswan utqaylla muhu ch'ichimunampaqmi. Kaphiypa sapanka ruruchanqa iskay muhuchayuqmi; chay rurutaqa iskayman t'aqaspam p'allta uyachanta pampaman churaspa wachuchakunapi tarpuna. Kay llamk'aytaqa qharikunam aswan ruranku.

Ñawpaqtaqa wampalpaq allpa wakichisqapi wachuchakunata huk k'aspichawan mama sillup chinkaynillanta rurayku; chay wachuchamanmi muhutaqa churayku. Huk muhumanta wak muhumanqa sapanka wachupi iskay ruk'ana t'aqasqa kanan. Huk wachumanta wak wachumantaqmi kimsa ruk'ana kanan; chayhinata tarpuspaqa mallkichakunata mana sasallawan apaykachakunqa. Tarpuyta tukurquspataq ch'uya wanusapa allpachawan hawanmanta qataykuqhina hach'iyku.

Hukkunaqa huk thatkiyta wichayninman, huk thatkiytataq kinrayninman allpata wakichinku, chaymantaqsi huk kilu kaphiy muhuta wampalanku. Muhuta allinta pakarquspataq ichhuwanpas, raki rakiwanpas patanmanta qatayku. Wiñarimuptinñaqa huk ch'ukllachata llanthunanpaq rurayku.

- Kaphiy muhuta tarpuspañari, ¿imapaqtaq ichhuwanpas, raki rakiwanpas patanmanta qatankichik?
- Musuq kaphiy sach'ayuy kanapaqri, wampalpiyas mana tarpuspa, ¿imatataq mallkiyman?

Wampal makichay

¿Imatataq wampalpiri makilla qhawana?

Wampalpi imatapas mana allinta rikuspari, *¿imatataq ruranki?*
Muhuta wampalaspaga patanmanta ichhuchawan qatayku. Chaytaqa rurayku qarpasqa unupas muhuta qatarparinman nispa; chaymantapas ruphaymanta llanthunanpaq.

Kay muhu ulli humunan pampataqa qhawapayanapuni. Muhu ch'ichimusqanmantaqa sapa kimsa p'unchawmantam unuwan qarpapayana; chaytaqa llapan isqun chunka p'unchaw, kimsa killayuq kanankama. Mana paraptillanmi qarpanaqa. Muhu ch'ichirqamuptinqa patanmanta qatasqa ichhutaqa yuyayllawan hurqupuykupas, kikillanpipas saqiyku, ichaqa aswan wichaypiña huk ch'ukllachata rurayku. Chay ch'ukllasqa ari musuq mallkichataqa ruphaymanta hark'anqa.

Ch'ukllataqa kayhinatam rurayku: tawa tanka k'aspichakunata iskay qhawanakuq chirunpi sayachiyku, puchuq iskay qhawanakuq chirunpitaq chawpichanpi huktakamalla sayachillaykutaq. Ñawpaqtaqa kay qhipa sayachisqaykumanraq huk llañu k'aspichata chakayku, chaymantañataq huk qhawanakuqkunamanqa. Patanmantaqa ichhuchawanpas, raki rakiwanpas wasichaqhina qataykuyku. Chay ukhupim musuq mallkichakunaqa aswan wiñamunqa, kaqtaq llanthusqa kanqaku.

Mana paraptinqa yuyayllawan qarpapayana; kaqtaq qurachankunatapas t'iranapuni. Chay qurachakunam mallkinchiktaqa pisipachinmanpas, mikhuynintapas qichun. Aswanqa kukimanta qhawana. Kuki huk wampalman yaykurquspaqa llapan musuq mallkichakunata k'utuspa tukurquytam atin. Amachanapaqqa wampalpa muyuriqninta uchpawan hich'ana, kukitapas wasinkama qatipana.

Wampalmantaqa kimsa killanmanta wak uywana puñuna kanchaman hurqunku; chaypitaq watankama uywanku; ñuqaykuqa mana; wampallapi watantin uywayku, chaymantaña mallkipuyku.

Aylluykipi, ¿qamri imatataq wampalpi llamk'anki?

Mallki uywana allpa

Wampalpi musuq mallkicha wiñanankamaqa, chakrachikuqqa uywana allpataña llamk'amuchkan. Uywana allpaqa kanmanmi wichayninman 1 thatkiy, kinrayninmantaq 12 thatkiy. Chay allpata ari pichanan, taqmanan, q'asunan, murk'inan allpa ñut'ucha kanankama.

29

Uywana allpaqa wampalmanta aswan hatun. Chayrayku chay allpataqa kayhinata tupachina: tawa kilu roca fosfórica, iskay kilu sulfato de calcio, pichqa kilu guano de isla, chaymantapas kanallantaq pichqa carretilla ñut'u aqupas; kay llapantam lampawan qaywirquna; chaymantataq kay chaqrusqata kutiykuchispa sumaqchata kuskachana. Huk ch'ukllachata rurapuspataq chayman musuq mallkichakuna wampalmanta hamunqaku. Chayqa kimsa killayuq mallkichakunaña. Ch'uklla patanmantaqa ichhuwanpas, huk qurakunap raphinwanpas wasichanku. Latanus raphiwanpas, achirap raphinwanpas.

Kay uywana allpapiqa wampalmanta llapan wawa mallkichakunata huk hukllamanta apamuspa churapuyku; chaypim watankama aswan wiñanqa.

Mallkikuna akllay

Kay uywana allpamanqa

llapan kuska chiqan tulluyuq

wawa mallkichakunallatam churayku; wakin q'iwí q'iwí tulluchayuqkunataqa wisch'upuykum mana allinchi nispa.

Kay uywana allpapiqa sapanka mallkichakunata sapa chunka chunka centímetro t'aqasqatam mallkiyku. Allinta wiñamunanpaqqa kaypipas unuchawanqa qarpapayanapunim; chaytaqa mana paraptin. Kay uywana allpapiqa kaphiy mallkichaqa tawa killapas, aswanpas kayta atinmi; chay qhipamanñam hatun chakramanqa churapuyku.

Mallkinapaq allpa allinchay

¿Maypitaq wampalpas, mallkicha uywana allpapas tarikun?

¿Maypitaq mallkikunatari watan watanpaq mallkipusunchik?

Kaphiy sach'a kananpaq allpataqa ñawpaqmantaraqmi qhawariyku. Chay allpaqa huk urqu qhatapuni kanqa. Chaytañataqmi mallkicha uywana allpapi wiñachkanankamaqa llamk'amuyku. Ñawpaqtaqa qurankunataraqmi saphintintapas, kuchuspallapas hurquyku; chaytataq chakra kantupi huñumuyku. Ñut'uchankunatapas t'irasparaq, hurqusparaq kikinllapi huñuyku. Chayqa wanupaq ismupunqa. Hatun sayay sach'akunataqa kkillanpi saqiyku; chaykunaqa mallkisqa yurachakunata wayramantapas, ruphaymantapas hark'anqa. Hatun sach'akuna mana kaptinga chay allpapi paqay sach'ata kaphiy llanthunanpaqqa churayku.

Ñawpaqtaqa wachukunapaqraq tupurquyku. Huk wachuqa wak wachumanta 1.5 thatkiyllapas t'aqasqa kanan. Kaqtaq kikin wachupi huk t'uqumanta huk t'uqukamapas 1.5 thatkiy kanan. Chayhinata tupurquspa ari qharikunalla pikuwanpas, barretillawanpas, imawanpas

t'uquyta qallarinku. Chay t'uqupas kayhina tupuyniyuq kanan: 40 x 40 x 40 pachakcha thatkiy (cm).

- Kaphiy mallkina chakra ukhupiri, *¿imapaqtaq hatun sach'akunatari saqinchik?*
- Kaphiy chakrapi t'uqukuna rurakunanpaqri, *¿imawantaq tupunkichik?*
- Huk llamk'aqri huk p'unchawpi, *¿hayk'a t'uqutataq ruran?*
- Sapa p'unchawri, *¿hayk'a runataq t'uquta ruran?*
- *¿Hayk'a p'unchawpitaq llapan t'uqu ruraytari tukunkichik?*
- Chayri, *¿hayk'a mallkitataq llapanpi churankichik?*
ch'akiymantapas

Kaphiyniyuq runtu qaywisqa

Kanan

- ~ Huk runtu sapanka runapaq
- ~ Kaphiy sut'uchisqa
- ~ Misk'i (asukar)
- ~ Hatun puruña
- ~ Qaywina
- ~ Qiruchakuna

Ruraynin

1. Runtup yuraqninta rit'ihina kanankama qaywina.
2. Yuraqnin qaywisqaman runtup q'illunta churaspa aswan maywina.
3. Misk'itapas munasqaykimanhina maywirispa churaykuna.
4. Qaranallapaqña kaphiy sut'uchisqata maywirispa maywirispa yapaykuna.
5. Huch'uy qirukunapi qaranakuspa mikhuna.

Yuyarisunchik

Kay runtu qaywisqataqa yunka ayllukunapim tutamanta mamakuna irqinkunapaq ruranku.

- Runturi, *¿imapaqtaq allin?*
- Upyanapaq kaphiytari, *¿imakunayuqtataq rurankichik?*

TARPUY PACHA: Mallkikuna tarpuy

¿Kaphiy mallkikuna tarpunapaqqa manachu Pacha Mamamantapas, apukunamantapas mañarikunku? ¿Mayhinataq chayri?

32

Tarpuy qallarinapaqpas, huk llamk'aykuna qallarinapaqpas ñawpaqtaqa Pacha Mamataraq waqyarikuyku, kaqtaq apukunatapas; paykunap munayninpuni ari kaypiqa rurakun. Chaypaqmi apaykachayku kukata k'inturikunaykupaq, kañasuwanpas t'inkarikuyku, siyaru Inkatapaspitayku; chaykunawanpuni ari imapas rurakun. Manaraq chakraman yaykuchkaspapa kukata hallpayku; chakrayuqqa allinta kamachikun, chaymanhina llamk'ayta qallariyku.

Kikin chakra allpapiqa kanña huk sach'achakuna. Kaykunataqa ñawpaqmantaraq mallkiyku. Chay ukhupim tarikun: sawintupas, chalankipas, sapatu paqaypas, huk sach'akunapas; kaykunaqa kaphiy mallkisqa llanthunanapaqmi.

Chakra allpaqa ña t'uqusqaña, llamk'aq runaqa uywana allpamanta kaphiy mallkikunata siq'api astakunku, chaymantataq sapanka llamk'aq huk wachuta hap'in. Chay wachu t'uqukunapim mallkichakunataqa allpanchaspa saphinta p'ampayku. Chaypiqa khituchiwanmi yanapakuyku. Mallki tukukuptinqa yapamanta apakamullaykutaq.

Llamk'aytaqa qanchis urasmanta qallariyku; chunka urastaqa samaspa kukata hallpayku; chaymantaqa mallkiq sayarillaykutaq kuska p'unchawkama. Kuska p'unchawpim mikhunaqa allin aychayuq qarakun; wakinqa wallpa aychayuqta wayk'unku. Mikhuyta tukuspaqa aqhapas, kañapas kanpuni. Kallpachaykukuspaqa yapamanta mallkiq sayarillaykutaq; kuskan sukhaytam samaspa hallpallaykutaq, chaymantaqa pichqa uraskama llamk'aspa wasiykuman ripuyku.

Chakrachikuqqa mallkisqa yurachakunata qhawapayamuspa kuskachanpas, llamk'aqkunatapas aswan allinta llamk'anankupaq mink'akun; may maypiqa huk mallkita hurqurquspa wak allin mallkichata churaykapun. Huk chakrapi mallkiyta tukuspankuqa chakrachikuqqa wasinta rispa ch'allakamunkuraq munaqkunaqa.

Runaqa manam sapa watachu kaphiy wampaltaqa ruran. Huk runakunaqa mama sach'ap chakinpi muhu urmasqanmanta wiñasqallantam hurquspa mallkimuyku; chaytam achka runa rurayku.

Tarpuy qhipaman

Misk'i misk'i kaphiycha

(Yarawi)

34

¡Sach'api q'umir puka rurucha!
Kaypi kaptiykim qhawapayayki,
"hayk'apcha ari pallakusqayki" nispa.
Simiypas unuyachkanmi
kaphiycha upyanaypaq.

Matu kanchapi muyuriptiykipas,
p'unchawkunata yupaspa
kasqallantataq qhawapayayki,
kaphiycha upyanaypaq.

Yana kanka rurucha kaptiykiqa
sunquyqa kusirikunmi,
simiypas rimarikunmi:
"kaphiychataqa upyasaqpuni
sunquy thak kananpaq".

Qamri, ¿mayhinatataq huk yarawita kaphiyman rurawaq?
¿Imakunataq niwaq?

Carmen Gladis Alosilla Morales
2013

Kaphiypa unquyninkuna

Kaphiytari, ¿ima unquykunataq hap'in?

Llapan kawsaqqkunatapas unquyqa hap'inpunim. Kaphiytaqa broca unquymi hap'in. Kayqa huk urucham. Kaphiy ruru puchuchisqakunapim miraykun, chaymantataq musuq rurukunata manaña puquchinchu. Chaymi kaphiy yura ruruchkaptin kay uruchaqa kaphiyta qhullallanpiraq k'utuyta qallarín; chakrayuqpaqqa kay broca uruchaqa llakipunim.

Huk unquyqa ranchar. Kay unquyqa pisi para kaptinmi rikhurimun. Kaphiyqa may mayninpi ruruchantin yurantin ima ch'akipun. Kaypipas kaphiyqa mana sumaqtachu huqarikun.

Kaphiyqa makichanapunim, chayraykutaqmi qhawachkanalla; allintaña hap'irqukuptinpas unquykunapas, usakunapas muyumuchkallanmi. Imatapas mana allinta qhawarispaqa hampiywanñataq kachaykuna. Chaypaqmi Ministerio de Agriculturapi llamk'aq masinchikkunaman willanapacha. Kaphiy chakrataqa manam iskay chunka p'unchawtaqa mana watuspa saqirpariwaqchu, qhawachkanapuni.

Pisi kallpa kaphiy sach'atam usapas, huk unquykunapas hap'inpuni; chayrayku kaphiy sach'anchiktaqa wanuwan kallpachana. Kikin kaphiypa qarachanmi allin wanuqa kachkan; chayraykutaqmi chay qarataqa chakramanpuni q'ipiyku. Hukkunaqa huñurqunku isla wanuta, roca fosforicata, sulfato de calciota, nitratotapas, chaykunata allinta qaywirquspataq kaphiy mallkip sikichanman huk hapt'ayta khitchiwan yanapakuspa t'akaykuna. Kallpachayqa huk kutillam watapi rurakun.

Quwi wanupas, wallpa wanupas allinmi kaphiy kallpachanapaqqa.

Kaphiy mallki waqllichikuna

Kaphiy mallkitari, ¿imakunamantataq amachana?

36

“**Chukitu**” ninku hukuna, “quwi quwi” nillankutaqmi. Kay kuruchaqa kaphiy puquchkaptinmi raphinpa pachanpi yachakun; chaypim raphinkunata k'utuspa kawsan. Kay kuruchaqa q'illupas, q'umirpas, ch'umpipas, puka q'illupas, yuraqpas, yanapas kallanmi; sayaynintaqmi kimsa, tawa pachakcha thatki (cm), hatunkunaqa 10 pachakcha thatkipas kanmi.

Kaphiy ruruta pallachkaspa qamraq kay kuruta rikurqunki chayqa manam kanisunkichu, kikiykimantaña llamichkawaq chaypas. Mana rikuspayki qunqaylla llamirqunki chayqa, rikrayki wichaymanraq, wallwak'uyki ukhupiraq supaytapuni nanasunki, kurkuykitaq rupharyta qallarín, makiykipas punkirqunraqmi, puñunamanraqmi iskay p'unchaw ima churarqusunki; kay nanay thaniykunarpaqqa limunllawanmi llusikunku, matikunatapas upyanku.

Luru. Kay sallqa pisquchapas kaphiy puqumuchkaptinqa achka achka t'aqakuna kaphiy chakraman phawaykunku, chaypitaq kaphiypa misk'i llawsallanta ch'unqarquspa kaphiy rurutataq pampaman wisch'urparinku. Chakrayuqqa pampamantaña kaphiytaqa pallan.

Unkaka. Kay sallqa uywapas kaphiy sach'aman siqaspam kaphiypa ruru qarallanta mikhurqun, ruruntataq pampaman wisch'urparin; kaytapas chakrayuqqa pampallamantaña pallallantaq; chayqa sasaña.

Manaqaraku. Kayqa huk sallqa pismu; kaphiypa puqusqa rurunkunatam millp'uyta yachan, manataqmi wixsan ukhupiq kay ruruchakunaqa ñut'ukunchu, chaymi manaqarakuqa wak muntikunata phawaspa kasqan rurullata hisp'arqun. Kay hisp'asqanmantam kaphiyqa ch'ichimullantaq; kay kaphiy mallkichakunataqa munti sunqupipas tarillawaqmi llanthu sunquchapi kaptinqa. Kaytaqa manam runachu tarpun, manaqarakup akasqanmantam hatarin.

Huk'uchapas, ratapas. Ratawan huk'uchawanqa kaphiytaqa usuchillankutaqmi. Kay sallqakunaqa kaphiypa rurunta k'utuspam pampapi, t'uqkunapi, raphi sunqukunapi muhu ruruchanta huñunku; ichaqa kaphiypa hawa qarallantataqmi khaskarqunku, kaphiy rurutaqa akanwan minurquspam saqirparipunku.

- ¿Mayhinatataq kay waqllichikunamantari amachakunkichik?
- Qamri, ¿mayhinatataq kaphiyta amachanki?

PALLAY PACHA

¿Hayk'a unayniyuq kaphiy sach'achamantataq ruruntari pallana?

¿Ima killapitaq kaphiy ruru pallaytari qallarina?

¿Imataq pallayri?

¿Imataq qhillapayri?

¿Imaraykutaq qhillapankichikri?

38

Pallayqa qallariyllapi allin puqusqa rurukuna huqariymi. Chay allin pukayasqa rurukunata pallaptiykum wakin rurukunapas utqaylla puqurqamun. Chay qhipa puqusqakuna pallaytaqa "qhillay" niykupas, "qhillapay" niykupas. Kaphiy rurutaqa mana huk kutillachu llapanta huqariyku; chayqa puqumusqanmanhinam rurakun, iskay kutipas, kimsa kutipas qhillapana. Pallaypa 15 p'unchaw qhipanmantaqa ña ruraykuña huk qhillayta, huk 15 p'unchaw qhipamantaqa yapamanta qhillapallaykutaq. Kikin sach'apiqa manam puchunanchu huk rurullapas. Chay puchuq ruruchakunamanmi brocapas huk kuruchakunapas q'iwiykukun; chaymantataqmi achkaman mirarparin; chayqa mana allinchi.

PALLAY. Kaphiy sach'achamantaqa phiwi rurunta kimsa watamanta pallayku. Pallay qallarinaqaqa ñuqaykupas, mink'asqakunawanpas ñawpaqtaraqmi chakrataqa ch'uyata quranta pallarquyku. Wakinqa llawch'irqunku, hukkunataq qurallanku. Pawqar waray killapi pukayasqanmanhina pallaytaqa qallariyku. Qurayuk chakramanqa pallaqkunapas manam yaykuytaqa munankuchu.

Ñuqaykuqa t'aqa t'aqa llamk'ayku; sapanka t'aqapitaqmi chunkapas, chunka iskayniyuq ayllupas huñukuyku. Aynipi ari llamk'aykuqa, huk wawamantaqa huk wawallataq ari sayan, huk qharimantaqa huk qhari sayallantaq, huk warmimantaqa huk warmi llamk'allantaq; chayhinatam yanapanakuyku.

Kaphiy pallaqqa llikllantin, rawk'anantin rinayku. Chakrachikuqqa kutinsi sakukunallata apan. Huk p'unchawpi pallasqaykutaqa chakrayuqpaq wasinman ch'isin q'ipiyku. Chaypiña kutanqakupas, puñuchinqakupas.

kutinsi: saku: kutama

Quraspaqa saphintinta qurachakunata khituchiwan yanapakuspa hurquyku. Llawch'iyñataq machitiwanpas, curbowanpas rurakun. Llawch'iyqa qurakuna kuchurpariyllam; qhipamanqa chay qurakunaqa yapamanta ari wiñarqamullantaq; qurasqaqa manaña kutimunñachu. Chay llamk'aykunaqa paray qallariptinmi rurakullantaq.

Kaphiy sach'ap qallariypi yuraq t'ikasqanqa raphinkuna allin wiñarinallanpaqmi. Kimsa killa qhipamanta yapamanta t'ikamullantaq chaykaqmi rurunanpaqqa. Chay t'ikamantaqa rurukuna ña paqarimunña.

Pallaypiqa sapanka llamk'aqmi huk wachuta hap'ispa kaphiypa puqusqa ruruchankunata akllan; chaytataqmi rikranpi watasqa q'ipirinaman kachaykunku. Lliklla hunt'aptinga kutinsi wayaqaman talliykunku. Llamk'aytaqa tutamanta 7 urasmanta qallariyku, tukuykutaqmi 5 urasta ch'isinña.

Allin makichasqa kaphiy chakramantaqa sapanka hectareamanta kimsa chunka kintalpas, tawa chunka kintalpas huqarikunmi. Allin qhawarisqa kaphiy sach'aqa iskay chunka pichqayuqtapas, kimsa chunka watankamapas allinta rurun, chaymantaqa wañupunmi. Wakin sach'aqa pisi watallanpi machuyarqun; chaykunataqa kuchupayku, chaymantaqa yapamanta rurumullantaq.

- ¿Imaraykutaq huk kaphiy sach'ari machuyan?
- Aylluykipiri, ¿imawantaq kaphiy sach'akunatari kallpachankichik?
- ¿Imawantaq kuchupankichikri?

Pallasqa kaphiy kutaypas, puñuchiypas

Hawa qarachan lluch'iymenta

Kaphiy ruru pallasqawanri, *¿imatataq rurana?*

Manaraq hamk'achkaspa, *¿imapaqtaq kaphiy rurutari kutana?*

40

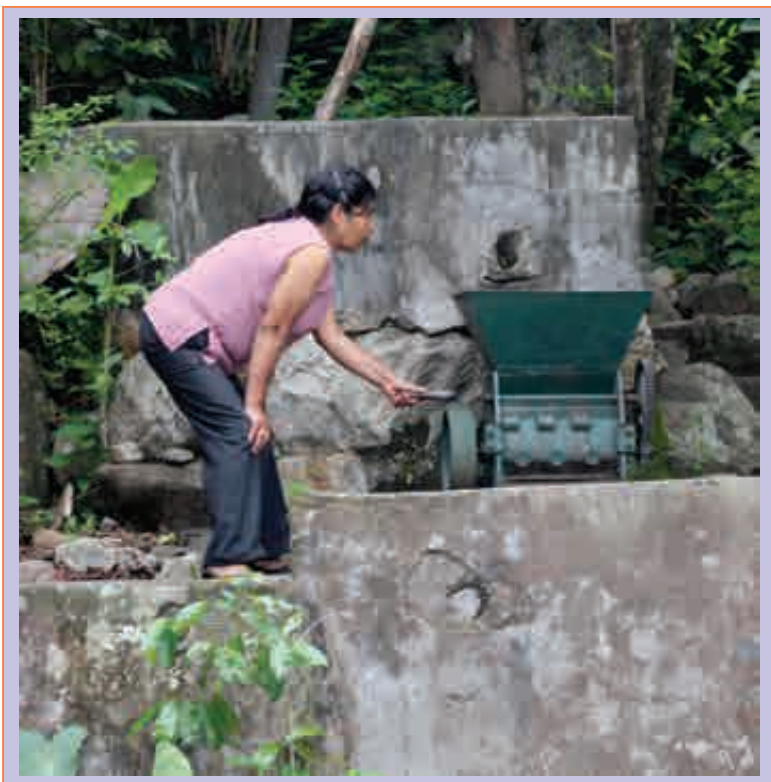
Arí chiqanpiqa kaphiy rurutaqa iskay kutita kutana. Huktam kutana pata qarachan lluch'unapaq; huktataq, hamk'arquspaña.

Llamk'asqa p'unchaw pallasqa kaphiy rurutaqa sakukunapi wasiman q'ipinchik. Wasipiqqa mikhuykuspaña chay p'unchaw kaphiy pallasqata p'uqana. Chaypaqmi huk mulinu kan; chay mulinupim kimsayuqpas, tawayuqpas kaphiy matutaqa chay kikin ch'isi kutanku.

Huk runam mulinup manillachanta kallpawan muyuchinqa; chayta muyuchispa ari kaphiy rurukunap pata qarachanta lluch'inqaku. Huktaqmi chay mulinup p'ukuchanman kaphiy rurukunata mana pantaspa churanan. Wak runataqmi chay qaran lluch'isqaña rurukunata huk sakupi chaskispa huk p'uyunquman churamun. May maypiqa chay qaran kutasqapas, lluch'isqapas kaphiyqa kikin p'uyunqullamanñam yaykun. Wasikunapiqa kanmi simintumanta

rurasqa p'uyunqukuna; chay p'uyunqukunam achka unuyuqña tarikun, chaymanmi kaphiy chayraq kutasqataqa hich'aykuspa tuta paqariq challuchina.

Qhipantin p'unchawmi tutallamantaraq chay chullusqa kaphiytaqa mayllanqaku.

Saruypas, mayllaypas

¿Imataq p'uyunquri?

Puñuchisqa kaphiy rururi, ¿imaraykutaq llawsa?

Ñawpaq p'unchaw kaphiy ruru matusqataqa wasiman chayachispalla kikin ch'isi kutayku, chaymantataq p'uyunqupi unuyuqta huk tuta puñuchiyku; chaypim kaphiy rurup llawsanqa chullun. Qhipantin p'unchawñataqmi raskhillataq chay chullusqa kaphiy rurutaqa thullkirispa thullkirispa unupi sarurquyku. Chaytaqa kusionqa tusuq tumpayuq allinta sarurquyku. Saruykuqa kimsa tawa unumanta, chaymi allin ch'uyacha llusqin.

Huk tutalla puñusqa kaphiy ruruqa sasa mayllanam, ichaqa ruruchankuna munay yuraqcha llusqin; chaytam “primera” ninku. Iskay, kimsa tuta puñusqa kaphiy ruruqa mana sasallawanmi mayllachikun, ichaqa ruruchankunaqa manam yuraqchu llusqin, chayraykutaqmi chay rurutaqa “segunda clase” nispa ninku. Llimp'inpas uqi niraqmi. Kay segunda clase kaphiymentaqa qullqichaspapas pisita chaskiyku.

Sapanka ayllupas p'uyunquyuqpunim kayku; chaypim kaphiy puñusqatañaqa mayllayku. P'uyunqukunamanqa chayamunpunim unuqa. Hukkunaqa hatun rarqamanta unuta pinchanta pusayku; hukkunaqa paqpap raphichanta mast'aspapas unutaqa apallankum. Hukkunaqa latanus qarata mast'aspa unutaqa p'uyunqunkuman chayachinku, chay unuwanmi kaphiytaqa ch'uyallataña mayllayku. P'uyunqumantaqa icharakunapi hurquspa matu kanchaman ch'akinanpaq astayku.

- ¿Imapaqtaq kaphiy kutasqatari p'uyunqupi puñuchinchik?
- ¿Mayhinataq “primera clase” sutiuyuq kaphiyri?

Kaphiy ch'akichiy

Kaphiyri, ¿hayk'a p'unchawpitaq ch'akin?

Kaphiy ruruta allinta maqchirquspaq matu kanchapi ch'akinanpaq masarpariyku. Ch'isintaqa pachata qhawaripa huñupuyku, ch'ak tuta kaptinqa matu kanchallapi qhipan. Inti p'unchawqa ch'apra pichanawanpas, qachina k'aspichawanpas qachiriyku allin ch'akinanpaq. Allinta ruphaptinqa mit'api ima ch'akin, mana chayqa chunka p'unchawpi ima. Kaypipas, maypipas kaphiy rurutaqa kutinsi sakupipunim apaykachayku.

Kaphiy ch'akichinaykupaqa pachatapuni qhawariyku. Ch'isintapas, tutamantapas manaqarakum willawanku: "paranqachushina, paranqachushina" nispas qaparin; chayta uyarispaqa p'unchawpas mana mast'aykuchu, aswanpas huk ruraykunaman churakapuyku. Kaphiytaqa ch'akichillanmi qharipas, warmipas, yachaña irqichakunapas.

Kaphiytaqa matu kanchapi mast'arparispa p'unchaw ch'akichinchik, ch'isintataq sakuman churaspa matu wasipi waqaychanchik. Matu kanchaqa kallanmi simintumanta rurasqapas, last'a rumikunamanta rurasqapas; hukkunaqa lastiku mast'asqapis ch'akichichkanku.

Kaphiyqa maki ch'akichinapunim. Tutamanta mast'arparispa huk ruraykunamanpas churakuyku, maytapas rirquyku chayqa, qunqayllamanta para yaykurqamuspa kaphiytaqa huq'ucharqapullantaq, chayqa sasaña. Kaphiy huqariy pachaqa kuka huqariywan tupamullantaq, chayqa pacha riki mana aypakunchu; kaphiypa chaninpas wichamullantaqchu.

Kaphiy ch'akichiy pachapi, ¿qamri imatataq ruranki?

Huk saku chayraq mayllasqa kaphiyri, ¿hayk'a kilu llasataq?

Huk saku ch'akisqa kaphiyri, ¿hayk'a kilutaq llasan?

Taqiy

¿Imaraykutaq kaphiy ch'akichisqatari taqinaraq?

Kaphiy rururi, *¿imapitaq taqikun?*

Kaphiy ch'akisqatari, *¿maypitaq taqina?*

44

Kaphiypa chaninqa wichantaq, uraykuntaq manam kikillanchu. May maypiqa manam gastoykitapas kutichisunkichu. Qhipa wiñay wayna sipaskunaqa manañam aynipiqqa llamk'ankuñachu, paykunaqa qullqimanta imatapas ruranku. Kuraq runakunapas kaphiy llamk'aymanqa manañam churakapunkuchu, “municipiopi llamk'amuchkani” nispam achka qullqita mañakunku. Ñuqaykuqa kaphiyta ch'akirquchispa kutinsi sakukunapi hunt'arquchispam sirarquspa matu wasipipas, qullqa wasipipas tawla patakunapi tawqayku.

Kaphiypa chanin wichamunantam suyayku. Kaphiy waqaychana wasipas maki qhawanam, pichana ima; mana chayqa imapas waqllichinmanmi; parapas, sut'uypas yaykunmanmi.

Sakukunapiqa llasayninta yachaspam kaphiy rurukunataqa sirarquyku.

Hukkunaqa hayk'a kaphiytataq chaskisqanta yachaspa anchata kusikunkupas, ch'allakunkupas; apukunamantaqa tumpata qunqarparipunku.

- Aylluykipiri, kaphiy ruruta ch'akirquchispa, *¿imatataq rurankichik?*
- Upyanaykichikpaqpas, qhatunaykichikpaqpas, *¿mayhinatataq t'aqankichik?*
- Hamk'anaykichikpaq kaphiytari, *¿mayhinatataq waqaychankichik?*

Kaphiy ruru qhatuy

Huk kintal kaphiy rururi, ¿hayk'a chaniyuqtaq kachkan?
Aylluykipiri, ¿hayk'a kintal kaphiy rurutataq huqarinkichik?
Llaqtaykipiri, ¿ima sutiyuq kaphiy rantiq cooperativakunataq kan?

45

Ch'akisqa kaphiy rurutaqa kutinsi sakukunapiña hunt'arayachikkayku.
Chaytaqa cooperativamanpas, huk rantiqkunamanpas qhatuyta atinchikmi.

Cooperativakunaqa listasqa runallamantam kaphiy ruruntaqa chaskin, ichaqa allin qullqimanmi paykunaqa qhatumunku; chay qullqi chaskinaykipaqqa suyanaykiraqmi.

Kallantaqmi huk rantiqkunapas;
paykunaqa pisi qullqillawan ari
rantisunkiku, ichaqa maki pata qullqi ari.

Mayqanmanña qhatuptiykipas,
paykunaqa kaphiy ruruchisqaykita kuti
t'ikrarisparaq qhawaykunku: hatunchus
huch'uychaqchus kasqanta, yuraqchus
uqiyasqachus kasqanta, ñut'uyuqchus
manachus kasqanta; chaymanhinataqmi
“primera” nisunkipas, “segunda”
nisunkipas, chaymanhinataq qullqitapas
haywaripusunkiku.

Kaphiymenta chaskisqayki qullqiqa mana ari imapaqpas
taripakullantaqchu, chay qullqiqa qhawaykunallapaqmi. Manukunata
kutichinki, kutinsi sakukunata rantinki, ima hampitapas rantillankitaq,
pikutapas simintutapas rantirqunki; p'achapaqpas mikhuna
rantinapaqpas qullqiqa mana kapunchu.

- Kaphiy ruru qhatusqaykichik qullqiwari, ¿imakunataq rantinkichik?
- Qampaqri, ¿imakunataq rantipusunkiku?
- Kaphiymenta achka qullqi chaskinapaqri, ¿imataq rurana kanman? ¿Maypitaq kaphiytari qhatumunkichik?

Kaphiy hamk'ay

Kanan

- ~ Ch'akisqa kaphíy ruru
- ~ Asukar
- ~ Naranha qara
- ~ Mantarina qara
- ~ Siwullap ch'apun (sunkhan)
- ~ Hamk'anapaq manka (k'allana)
- ~ Qaywina
- ~ Q'uncha
- ~ Yamt'a
- ~ Kutana

Ruraynin

1. Ninata q'unchapi hap'ichina.
2. Q'uncha pataman mankata (k'allanata) churana, chaymantaq kaphiy ruruta kimsa hapt'ayta churana; munaspaqa naranha qaratapas, mantarina qaratapas, siwullap ch'apuntapas yapaykuspam hamk'anku.
3. Q'uñirimusqanmanhina qaywinapuni ch'umpicha kanankama.
4. Ch'umpirimuptintaq maki qaywisapuni asukarta churana.
5. Asukarnin llapachan chullurquptintaq q'unchamanta uraykuchispa huk hatun p'ukuman chiriyananpaq tallina.
6. Hamk'arquspallam kutanapi kutarquna, chaymi utqaylla kutakun; huk p'unchawta saqirpariptiykiqa hank'uyarqunmi, chaymantataq sasawanña kutachikun.
7. Kaphiy kutasqataqa sut'uchinapi unutawan tupachispa upyanapaq churana.

Yuyarisunchik

Chaku Wayanaypiqa mana asukarnillayuyqtas kaphiytaqa hamk'anku. Imatapas manas yapankuchu.

Killa Pampa Ilaqtapitaqsi warmikuna wasikunata takakuspa purinku: "*¿kaphiyta hamk'arqapusqaykichu?*" nispa.

Hamk'achikuqkunatas tapunku "*¿mayhinatam munanki asukarniyuqtachu? ¿Naranja qarachayuqtachu? ¿Siwulla ch'apuchayuqtachu, icha mantarina qarachayuqtachu?*" nispa. Munasqankumanhinataqsi hamk'achikunku.

Mana asukarniyuq hamk'asqa kaphiypa sut'usqanqa manam yanachachu, ch'umpillam tupan; upyaptiykipas huk q'apaniyuqmi.

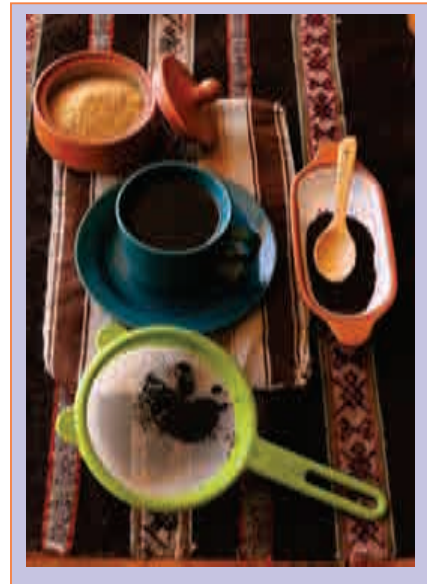

Upyay

Mayhinatam upyanapaqñaqa tupachina

Kanan

- ~ Unu t'impu
- ~ Kaphiy hamk'a kutasqa
- ~ Kaphiy sut'uchina
- ~ Misk'i (asukar)
- ~ Tasa uña wisllachantin
- ~ Titira (kaphiy sut'uchinapaq)
- ~ Q'uncha yamt'antin

Ruraynin

1. Unuta q'unchapi t'impuchina.
2. Titiramantaq kaphiy hak'uta churana.
3. Kaymanmi unu t'impusqata hich'aykuna kaphiy chullunanpaq.
4. Tasaman unu t'impusqatapas, kaphiy chullusqatapas hich'aykuna.
5. Asukartawan munasqaykimanhina churaykuspa imatawanpas upyana.

Yuyarisunchik

Kaphiy t'impusqataqa manam ch'usaq wiksamanqa upyanachu, ñawpaqtaqa imatapas mikhunapuni.

- Wasiykipiri, ¿mayhinatataq kaphiy unu t'imputa rurankichik?
- Huk p'unchawpiri, ¿hayk'a kutitaq kaphiyta upyankichik?
- Kaphiyta mana upyaspari, ¿ima unutataq sapa p'unchawpas upyankichik?
¿Mayhinatataq chay upyanatari wakichina?

Asulihumantawan P'ustimantawam

(Aranway)

Uyarimuq: Ysaías Flores Illa

Huk kaphiy chakra qayllapis Asulihuwan huk Q'illu Piku
P'ustiwán llaqta masintin tiyaq kasqaku.

49

Huk tutamantas huk hatun kaphiy sach'api huk Asulihu
urpichaqa khaka kaphiy ruruchakunata kusionqaraq, wichayta
urayta qhawaspá, takiykuspa takiykusparaq
mikhuykuchkasqa; chayta rikuspas huk Q'illu Piku P'ustiqa
kaphiy mallkip umanman tiyarquspa asispa ch'inlla
qhawarayamusqa Asul qhasquchap mikhusqantaqa;
chayllamansi qunqaylla rakhu kunkamanta qapariykusqa:

- ¡Yaw sit'í! ¿Imatataq qamri kay yuraypiri rurachkanki? - nispa.
Chaysi Asulihuqa sinchita mancharikuspa hanaqmanraq
p'itasqa; chaymantataqsi khatataspalla kutichisqa:

- Ñuqaqa kay mallkip misk'i ruruchallantam yarqawaptin
mikhukuchkani – nispa kutichisqa.

Chayta uyarispas P'ustiqa nin:

- ¿Qamri "allin qharicham kani" nispachu ninki? Qharipaq
yuyakuspaykiqa ñuqawan churapakunki – nispa nisqa.

- ¿Imapich ari? - nispas Asul qhasquchaqa kutichin.

- Kunanmi kuskanninka kay kaphiy ruruta t' aqanarqukusunchik, chaymantataq mikhuyta qallarisunchik, "pich ari ñawpaqta tukunqa chaymi allin qhari kanqa" - nispas nin Q'illu Pikuqa. K'aspi Chakichapas:

50

- Allinmi – nispallas kutichin.

Chaysi ari chay kaphiy sach'ap puka ruruchankunataqa iskayman t'aqanakusqaku.

Asulihuwan P'ustiwanaqa sapankas kaqninkupi sayarquspa ninku:

- Huk, iskay, kimsa – nispas mikhuy qallarinkupaq yupasqaku.

P'ustiqqa manas mikhuyta qallarinaschu, aswansi asisparaq qhawachkan sach'ap umanpi tiyaykuspa. Aswanpas payqa imaymanatas qhawachkan. Chaykamaqa Asulihuchaqa allintañas mikhuspa wasaparqusqa. Q'illu Piku P'ustiqqa qunqayllamantas rakrayta qallarín, payqa achka achkamantaraq mana ch'apchaspallas rurukunataqa millp'uykuchkarqanpas; chayllamansi, qunqayllamanta "chhaqaq p'um" nispa pampaman urmaykamun. P'ustiqqa sikinpas t'uqyaqraqsi pampaman chayasqa. Chayhinapis ari kay rakrapu qhari qhariman tukuq P'ustiqqa wañuyninta taripaq kasqa.

Yachachiynin:

Manas allin qhariman tukuspa wakin wawa masitaqa sarunchakunachu.

Kaphiyniyuq turta

Kanan

Hak'u
Misk'i (asukar)
Runtu
Kaphiy sut'uchisqa
Lichi
Lichip wiran
Ruyal
Kañasu
Puruña
Wislla
Turta rurana tika
Q'uñi hurnu

Ruraynin

1. Asukarta lichip wirantawan puruñapi wisllawan yuraq kanankama qhaquq tumpayuq qaywina.
2. Runtuta huk' hukllamanta p'akispa chay qaywisqaman churaykuna, wisllawantaq qaywina.
3. Lichita kaphiytawan kуска kuskanta tasapi tupachina.
4. Hak'uta allin suysusqata pisi pisimanta yapaykuna, kaqllatataq lichitupachisqatawan hich'aykuna wisllawan qaywisapuni.
5. Tukurquyninpiñataq ruyaltawan kañasutawan hich'aykuspa qaywirina.
6. Turta ruranata lichip wiranwan llusirquna, chaymantataq pisi hak'ullawan phiskurina.
7. Kay patamanqa llapan qaywisqanchikta kuskankama hich'aykuna.
8. Turta ruranataqa q'uñi hurnuman churaykuna.
9. Yaqa huk uramanta malliykusparaq hurnumanta hurqupuna.
10. Turtataqa kaphiy t'impuchatawan mikhunkitaq upyankitaq.

Huk allin tasa kaphiy

Huk allin q'apayniyuq tasa kaphiy upyanaykipaqqa kaykunata yuyarinapuni:

52

Mankachakunapas, huk apaykachanakunapas: ch'uya ch'uya allin mayllasqa kanan.

Suysunakuna: awasqa suysunakunaqa 15 kutillam apaykachakunan. Musuq suysunakunataqa t'impurquchinaraq manaraq apaykachachkaspa.

Unupas, kaphiypas: unuqa ch'uyapuni kanan, huk q'apaykunaqa waqllichinmi, kaphiypas chayraq hamk'asqa, chayraq kutasqa kanan.

Hayk'a kanan: huk wisllacha kaphiymi iskay tasapaq kanan.

Mayhina ruraynin: huk wich'iku pataman huk suysunapi kaphiy kutasqa pataman t'impusqa unuta muyu muyupi yuyayllawan hich'aykuna.

Ch'uya kaynin: sut'uchisqaña kaphiy kutasqataqa t'ika kanchaman wanupaq apana; sut'uchisqatañaqa manam astawan apaykachanañachu. Suysunatapas mayllaspa waqaychapuna.

Chiri kaphiytaqa manam q'uñichinañachu: chayraq sut'uchisqatam q'uñichkaqlata upyanaqa. Q'apayninqa pisi pisimanta chinkapunmi.

Kaphiyniyuq arus

Kanan

- 1 winku (litro) lichi
- 3 wisllacha asukar
- 3 wislla arus
- 2 runtup q'illun
- 1 qiru kaphiy sut'uchisqa
- Vainilla
- Manka
- P'ukukuna wisllachantin
- Q'uncha yamt'antin
- Qaywina
- Puruña

53

Ruraynin

1. Asukarta vainillayuqta kuskan litro unuyuqta huk mankapi t'impuchina.
2. T'impuyta qallariptinqa mayllasqa arusta yapaykuna.
3. Arusqa 30 minutullatapas t'impunanpuni.
4. Mankataqa q'unchamanta ituspa runtup q'illun qaywisqatawan kaphiytawan yapana.
5. Mankata qaywirispaqa lichiyuqta yapamanta t'impurichinaraq.
6. P'ukukunapi qaranakuspa mikhuna.

- Qamri ¿kaphiyniyuq ima mikhuy wayk'uytataq yachanki?
¿Maykunapitaq kaphiy mallkiri wiñan?
- Llaqtaykipiri, ¿ima hampi unutataq upyankichik?

Kaphiytaqa kayhina millachikuqtapas upyallankutaqsi

54

Kopi Luwak (Jineta sutiyuq k'ita misip akanmanta kaphiy)

Maypim paqarisqa: Indonesia
Mama Llaqtapi.

Kanan

Jineta sutiyuq sallqa misip akanmanta huqarisqa kaphiy rurukuna.

Ruraynin

1. Mayllarquspa ch'aki kaphiyta hamk'arquna.
2. Hamk'asqa rurukunataqa kutana.
3. Unuta yapaykuna.
4. Lichitapas yapaykuna.
5. Asukartapas munasqayhimanhina churana.
6. Kay kaphiyqa chukulatiman q'apayniyuqsi.
7. Kunanqa upyana.
8. Millakuy tupuy: 10/10. 5/10 kutasqallataña rikuptiyki. o/o mana yachaspa upyaptiyki. "Ñawikuna mana rikuptinqa sunqupas manam muyunchu"

Kaypim aswan yachayta atinki:

blogs.republica.com/republica-insolita/2012/02/29/comidas-asquerosas

YUYARISUNCHIK

Runaqa mana ari hukchu kanchik. Sapanka ayllum huk niraq mikhuq kanchik. Karu llaqtakunapiqa riqsisqanchik rurukunatapas huk niraqtapuni mikhunkupas, wayk'unkupas. Huk llaqtakunapiqa mikhusqanchikta manapuni mikhunkumanchu; kaqtaq ñuqanchikpas hukkunap mikhusqantaqa manapuni mikhullasunmantaqchu.

Mankapi rurasqa kaphiy

Kaphiypa q'apayninqa – chayqa ancha misk'illaña – kanilatapas, ch'umpi asukarta yapaykuptinchikqa ¡imallapaqñataq! Chayhinam mankapi rurasqa kaphiyqa. May ñawpaqmantaraq kay kaphiytaqa t'uru mankapipuni ruraq kasqaku; chayraykutaqmi chay kaphiyqa huk q'apayniyuqpuni. Kay kaphiyqa tutamantakuna upyanapaqmi allin, kaqlataq rikch'ayta munaspapas kay kaphiytapuni upyana. Chaymi raymikunapipas, wañuqkunata velaspapas, almakunap p'unchawninpipas kay kaphiytaqa anchata apaykachanku. Mankapi rurasqa kaphiyqa allin q'apayniyuqmi, kaqtaq misk'illaña; munasqanchikmanhina imatapas yapayta atinchik.

Hayk'a unaypim rurakun: 15 minutupi

Hayk'a runapaqmi: kimsapaqpas, tawapaqpas.

Kanan

- 5 qiru (litro y cuarto) unu
- 50 gramo ch'umpi asukar piloncillo
- 1 k'aspicha kanilapas, 1/2 uña wisllacha kutasqa kanilapas
- 1/2 qirupas / 25 gramo kutasqa kaphiypas

Ruraynin

1. Huk t'uru mankapi unuta q'uñinanpaq churana, mana kaptinqa huk kasirulapipas.
2. Chay mankamanqa q'illu asukartawan, kanila k'aspichatawan yapaykuna.
3. Pisi kallpallawan t'impunan asukarnin chullunankama, kaqtaq kanila q'aparinankama.
4. Ninata wañuchispa kaphiy kutasqata yapaykuna.
5. Mankata kirpaykuspa 10 minutullatapas ripusananpaq saqinaraq.
6. Kaphiytaqa ñut'u suysunapi suysuspa t'uru qiruchakunapipas, qispi qiruchakunapipas rakina.
7. Chay kaphiytaqa q'uñichkaqta misk'i t'antayuqtapas, tamalniyuqtapas rakina.

Q'uña sunqu ayllu

(Yarawi)

56

Killa Pampa q'uña sunqu,
sach'akunap, mallkikunap unanchanan.
Qampa sunquykimantam kaphiy mallkipas sisarin,
luruchallapas, urpichallapas mikhuykunanpaq.

¡Ay kaphiy mallkilláy!
Llapan sunquyki t'ikariptinmi
rit'ip p'istusqanhina rikukunki,
llaqta ukhutaqmi q'aparin
Pacha Mamap samayninhina.

Wayrawan, parawan, intiwanmi
sunquykita khuyayta llakichinku,
wayrapas wayraspam munay t'ikaykita wisñirin;
Parapas paraspam puqu ruruykita khakumun,
intitaqmi k'anchayninwan,
ch'akiymanta wañuchisunki.

Pacha Mama, hatun mama:
Inti taytawan rimarispá ari,
sumaq kawsayta quykuwayku,
llapan wawaykikuna kusi kawsanaykupaq.

Ysaías Flores Illa

Kaphiymantawan huk sach'akunamantawan

Qallariypi qillqaq: Ysaías Flores

Allinchaqkuna: Carmen Gladis Alosilla Morales

Nonato R. Chuquimamani Valer

57

Huk yunka llaqtap qhatankunapis Kaphiypas, Kukapas, Paqaypas, Willkapas, huk sach'akunapas sumaqpi tiyakuq kasqaku. Kay sach'akunaqa yanapanakuspas, ayninakuspas kawsaq kasqaku. Ichaqa huk kanpuni mana riqsikuq. Chayman rikch'akuqtas kay llaqta masikunaqa huk tutamantansi qunqayllamanta:

- Kay runata chay karu llaqtakunamantaraq mana apamunkumanchu karqan chayqa, kunan pacha ari sumaqta tiyarichkayman karqan llapan muyuriqnintin chakrakunapi; mana kunanhina lliw imaymana qurap atipasqanchu tarikuyman karqan – nispa Kuka sutiyuq huch'uykaq mallkichaqa sinchi phiñasqapuni hatun kunkamantaraq rimarqusqa.

Chayta uyarispas Kaphiy mallkiqa kutichin:

- ¡Yaw sit'í! ¿Ñuqatachu rimapayamuwachkanki icha pitachu? - nispa Kaphiy sach'aqa kutichisqa.

- Arí, qamta ari rimapayachkayki yaw K'aspi Chaki. ¿Pip huchanpitaq kayhinari kachkani? ¡Kunanqa qamllaña tukuy qhariraq llaqtayuqhinaq tiyaykapunki lliw runakunap munanan! Ñawpaqqa ñuqallam llaqtayuqqa karqani. ¡Maykunamantaraqmi mana hamuqkuchu ñuqa maskaq! ¿Chaychu kunantaq qam apuykachaspa kaypi tiyanki? Qamqa kay hatun sach'akunap llanthullanwanmi qhariraq tukuchkanki; paykuna mana kaptinqa pisipawaqmi - nispa Kuka yuraqa kutichisqa.

Chay rimasqata uyarispas Kaphiy sach'aqa kayhinata kutichisqa:

- ¿Ima ninki? ¡Ñuqari kayman karqan allin runa kay machu sach'akunap khuyapayasqan? Yachanaykipaq, ¡ñuqaqa sapaymantam allin qhari kakuni! – nispa.

Kaphiypa rimasqantaqa Paqay sach'apas, Willka sach'apas, hukkunapas llapankus uyarinku, chayllamansi lliw hatun sach'akunaqa rimarimunku:

- ¿Imatam kay K'aspi Chaki Kaphiy riman? Chayhinam kasqa. Ñuqanchikqa kay K'aspi Chaki Kaphiytaqa tukuy sunqu yanapasqanchik; payñataq chaytaqa mana riqsikunchu - nispa rimarqusqaku.

Chaymansa tapunku:

- ¿Allin yuyayniykipichu rimachkanki, icha musphachkankichu? – nispa.

Kay Kaphiy lisu chikuchaqa chayta uyarispas:

- ¡Yawkuna, allin yuyayniypi ari rimachkani – nispa kutichisqa.
- Allinmi chaypachaqa – nispa hatun sach'akunaqa ripusqaku.

Rimanakuspas chay hatun sach'akunaqa llapanku "haku kaymanta ripusunchik, kay lisu maqt'ataqa wisch'usunchik" nispa ripusqaku.

Watallamansi llapan sach'akunaqa ch'usaqman tukurqapusqaku. Kaphiytaqsi sapallanqa sinchi ruphayta mana atipasqachu; p'unchaw p'unchawsi qapariykachan ruphaypa atipasqan. Chayraqsi Kaphiyqa imaymana mana allin rimarisqanmanta ñakakun. Qhipamanqa wañuyninta tarikun kay qhariman tukuq Kapiychaqa.

Yachachiynin

Ima yanapasqatapas riqsikunam, sapallanchikqa manam qhari qhariman tukunanchikchu. Kaphiyhinataq tukusunchikman.

Kaphiy espresso

Q'apayninqa imallapaqñataq. Sutinta uyarispallaraq thuqayniykiipas simiykipi tantarqukun. Qhawaptiykitaq patanqa qurihinaraq rikukun.

60

Kanan

3 wisllacha kaphiy hamk'a kutasqa
4 tasa unu t'impu
Asukarpas, wanquyru misk'ipas
munakusqanmanhina
Manka
Suysuna wich'ikuntin

Ruraynin

1. Huk wich'iku pataman suysunapi kimsa wisllacha kaphiyta churana.
- o. Huk mankachapi unuta t'impuchina.
1. Chayraq t'impurichkaq unuta kaphiy pataman yuyayllawan hich'aykuna.
2. Suysunamantaqa iskay minutullapas unun wich'ikuman sut'uykunan.
3. Tasakunaman hich'aspaña asukarchata munasqaykiman churakuspa q'uñichkaqlata upyana.

Yuyaychakuykuna

Kaphiy espresstaqa mana asukarnillayuqtam upyanku, ichaqa q'uñichkaqtapuni.

Kay kaphiytaqa pisi pisimantam upyana, sanq'anchikwanpas, qallunchikwanpas q'apayninta chaskispa.

Kay kaphiy espresstaqa rurarquspapachallam upyana, mana chayqa k'arkuyarqunmi, q'apayninpas chinkarqapunmi. Munaspaqa asukartapas, wanquyru misk'itapas, panilatapas, lichitapas yapayta atinchikmi.

¿Kaphiytachu icha qharitachu munanki?

Johan Sebastian Bach hatunkaray tukaq runam 1 732 watapiraq La Cantata del Café sutiyuq hatun takiyta kaphiypa qillqasqa; chaytam Adrew Weil, Winifred Rosen ima Del café a la morfina sutiyuq qillqasqapi churamunku. (Integral, España, 1 993) Chay takiymi kayhinata nin:

Taytan. ¡Yaw mana allin wawa! ¡Yaw mana riqsikuq ususíy!
¿Imaraykum taytaykip munasqanta mana rurankichu? ¿Hayk'apmi kaphiy upyayta qunqanki?

Ususin. ¡Ancha munasqay taytáy! ¡Amapuni millayqa kaychu!
Kaphiytaqa munanipunim upyayta, kimsa kutillapas sapa p'unchaw kaphiyta mana upyaptiyri, ¿imallatañataq kay allpa patapi munapakusaq? Kaphiy upyayqa manam imawanpas tupanmanchu, tulumpimantapas ima kawsaymantapas aswan sumaqpunim, uwasmantapas aswan misk'ipunim. Arí, arí kaphiypunim mana saqiy atiyqa, qamta munanayta suyaspaga kaphiy unuyta ama qichuwaychu.

Taytan. Allinmi munasqa ususíy. Iskay ñanmi akllanayki. Ancha munaysapam kanki, umaytam wasapawanki... Kaymi simiy: kaphiytapuni munaptiykiqa mana qhariyuqmi qhipanki.

Ususin. ¡Taytáy pantankichushina! ¿Mana qhariyuq kasaq?

Taytan. ¡Arí! Kaphiytapuni munaspaga mana qhariyuqmi qhipanki.

Ususin. ¡Ima millay kamachikuytaq chayri! ¡Wañuy akllaymi chayqa!
¿Qharichu icha misk'i kawsayniychu? ¡Chayhina kaptinqa manaña kaphiyta munanichu!

Taytan. ¡Ususíy! Chayraq allin yuyayniykita hap'ikunki.

Rakhu kunkayuq. Kunanqa qhawariychik, kusiqa taytaqa ususinpaq huk qhapaq qhari, huk munay qhari maskaq risqanta. Munaysapa ususinñataqsi qharita manaraq “arí” nispaga ñawpaqtaraq chay qhari

ninqa: "munasqayki kutim kaphiytaqa upyayta atinki" nispa, chayta yuyancharqukusqa.

Qhawarisunchik

Kaphiyqa ancha munanapunis karqan. Chay pachakunapiqa kaphiytaqa qharikunallas riqsisqa qhatuna wasikunapi upyaqku; chay p'unchawmantataqsi kaphiyqa wasikunamanpas yaykupun, warmikunapas upyapunsi.

¿Maykamapunitaq kaphiytari munana karqan? Misk'ichirqankuch ¿i?

Kaphiypa misk'in tarinaykipaq

Kaphiytari, ¿q'uñitachu, chiritachu upyana? ¿Imarayku?

Kaphiypa ruphaynintapas, intip ruphaynintapas, t'impuq unup
ruphaynintapas, ¿imawantaq, imapitaq tupunchik?

63

Sapanka qirumanri, ¿hayk'a llasaq kaphiytataq churana?

- Kaphiytaqa upyana unuwanpuni tupachina. Unuqa 85 grados ruphaqmanta 96 gradokama q'uñi tarikunan. Unu t'impuptinñaqa tumpata chiriyananta suyana.
- Kaphiy ruruta hamk'aspañaqa chay p'unchaw upyanallaykita kutanayki, ama achkataqa, kutaspa waqaychasqaqa maq'ayarqunmi. 20 gramo llasaqlam sapanka tasapaq allin q'apayniyuq.
- Huk allin kaphiy espressqa riqsikun phusuqunkuna ch'umpi llimp'ichayuq kaptinmi.
- Kaphiytaqa manam t'impuchinachu, huk niraqmi kutin.
- Kaphiyniykita q'uñichinayki kaptinqa wak ruphaq unupi churaspa q'uñichiy.
- Sut'uchinapaq suysuna papilta apaykachaspaga, ñawpaqta kaphiy kutata chikan unuwan apiyarichina manaraq t'impusqa unuta hich'aykuchkaspa.
- Lastiku qirupipas, q'illay qirupipas kaphiytaqa manam qaranachu, kaphiypa q'apayninmi huk niraqman kutin.
- Kaphiytaqa huch'uy niraq qiruchakunapi upyana; chay qiruchakunaqa kayta atin lusamantapas, pursilanamantapas, qispimantapas, t'urumantapas, chaykunam allin. Hatun qirupi upyaptiykiqa utqayllam chiriyarqunman, aswanpas yapakuspa iskay huch'uy qiruchata upyana. Kallantaqmi chiri upyana kaphiykunapas.

- Q'uñaichkaq kaphiyqa hayaq chukulatiwanmi allinta masachakun.

- ¿Imaraykutaq kaphiytari lastiku qiruchapi mana upyanachu?
- ¿Imamanta qiruchapitaq qamri kaphiyniykita upyanki?
- Qamri, ¿imakunatawantaq kaphiytari upyanki?

64

Kuskan kuskan tupachisqa kaphiy

Kay kuskan kuskan kuchusqa kaphiyqa España Mama Llaqtapipas, Portugalpipas, América llaqtakunapipas allin riqsisqas. Huk

simikunapiqa kay sutiyaqmi:

Italianopiqa: Caffè Macchiato

Catalanpiqa: Tallat

Portuguespiqa: Pingopas Garotopas

Cubapiqa: Cortadito

Venezuelapiqa: Marrón

65

Kanan

2 runapaq

Kaphiy

Lichi

Asukarpas huk misk'ichiqpas

Ruraynin

1. Kaphiyta tupachisunchik.
2. Tupachisqataqa 2 upyanaman kuskankama hich'aykusunchik.
3. Chay upyanakunataqa lichiwan hunt'apasunchik.
4. Munasqanchikmanhina misk'ichasunchik.

¿Imayuqtam upyasunchikman?

- T'antachayuqtapas
- Yallitasniyuqtapas
- Pastilkunayuqtapas
- Hamk'akunayuqtapas
- humint'ayuqtapas
- imayuqtapas

Kaphiy mallkiman

(yarawi)

66

Kaphiy mallki misk'i ruru,
q'uñi wayq'upi wiñaq mallki;
ruruchaykita ch'unqaykuspam
urpipas mallquchanta uywan.

Kaphiy mallki puka ruru,
sunchayki t'ikariptinmi
raphichaykipas khuyayta llanllarimun.
Kaphiy kuta sumaq q'apaq,
qammi kanki runap sinqan,
llaqtan llaqtanpi maskana,
chiripi wayrapi upyana.

Kaphiy unu misk'i suq'uy,
qamta upyaykuptiymi
sunchaypas kusiqa tarikun,
warma yanaywan tinkunaypaq.

Ysaías Flores Illa
2013

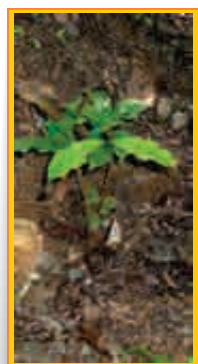
Kayhinam kawsasqay

Paqarisqaymanta willarqukusqaykichik KAPHIYPA LLAKI WILLAKUYNIN

Taytaywan mamaywan allinta rimanaykukuspam ñuqataqa pampa ukhuchapi pakaspa paqarichimuwanku. Ñawpaqtaqa allpawanraq nit'irquchiwanku, quñirinaypaqtaq hawaymanta qurakunawan p'istuykuwanku; chaypim tuta p'unchaw puñuspalla kani. Qhipamanqa unay p'unchawkunamanta kallpachakuspa ñak'aymanta hawaman llusqsimuni.

Llusqsimuptiytaq chiri unuwan hich'aykuwaspa hiq'ipachiwankuraq; chaymantapas allin irqichaña kamuchkaptiyqa wak wasimanñaataq apaspa saqimuwanku. Taytayqa runakunawan q'ipichiwaspam chaypiqa allinta unutaspa, mikhuytapas haywariwanku.

Wataymanqa allin qharichañam kamuchkani; chaypiqa khuyaytaña tayta mamaypas munarikuwan; chikallantaqa qullqita hap'ichiniña riki. Ichaqa mana allinpunim ñuqap kawsayniyqa.

Tayta mamayqa imaymanatam ñuqawanqa kunan hatun kayniypi ruranqa; willarikusaykichik kunan: t'ikariptiyqa asirikunku, pukayaptiyqa kusirikunku, puqurquptiytaq runakunantin ruruykunata pallarquwanku; pallasapas q'ipillapi apaykachaykuwanku; chaymantaqa kustal ukhupi mukiykuwanku; wasiman aparquspataq mana waliqtahina pampaman wisch'urpariwanku; ¿chayllachu kanman? Manam, ch'isin tuta urastataq lata t'uquman churarquspa puka p'achachayta mana munachkaqta ch'utirquwanku.

¿Chayllachuri? Chaymantapas q'ara ullukullata hatunkaray pampa t'uquman wisch'uykuwaspa, chiri unupi tutantin chulluykuchiwanaku. Ay wawqilláy, chaymantapas paqarisnintinqa rankhillataraq hamurquspa unu ukhupi saruykuwanqa; chaymantataq unumanta hurquwaspa matu kanchaman qachirpariwanqaku, chaypiqa intip ruphayninwanñataq kimsa p'unchawpas tawa p'unchawpas tuntiukuchiwanqaku; ¿chayllachu kanmanpas? Manam.

Allin allinta, chuchu chuchuta ch'akirquchispapas, utqaypaq sakukunaman mukirquwaspankum may karu llaqtakunapi tiyaqmanraq qullqincharquwanqaku. Chaypipas allinchu kayman. Chay runakunaqa ninapi hamk'arquwaspankuñataqmi kutarquwanqaku imaymanaypas allpaman tukunankama; chaymantapas, unu t'impuwan chulluchispañataq upyarquwanqaku. Hukkunataqa amañapas willakusqaykichikchu.

Allin munay runa kanaymantaqa, "allin runam kanipas"; llapan runap maskanan, llaqtan llaqtanpi upyana, mana allinqa kachkan ñuqawan imaymana rurasqallankum.

Chayllatam willarqukuykichik wawqi panaykuna kay llaki kawsayniymanta; amaña ñuqamanta yuyaripa waqankichikñachu. Tupananchikkamaña.

Musuq simikuna, musuq yuyaykuna

70

Qillqaynin	May maypi kayhinata	Kastilla simipi
Ch’apchay	Ch hapchay, ch’apchay	Picotear
Chiru		Lado
Hunu	Millón	Millón
Huqariy	Uqariy	Levantar, cosechar
Hurquy	Urquy	Sacar, extraer
Kakaw		Cacao
Kaphiy sut’uchisqa		Café pasado
Llañu	Ñañu	Delgado/a
Lluna		billón
Mayllay	Maylliy	Lavar
Mikhuy	Mihuy	Comer, comida
Qhatuy	Vindiy	Vender, negociar, exportar
Raphi	Rapii, raphi,	Hoja
Rarqa	Yarqha	Canal
Ruk’ana	Riru	Dedo
Sayri	Cigarro, siyaru	Tabaco, cigarro
Sit’i	Sit’i	Pequeñajo, raquítrico
Uchpa	Uspha	Ceniza
Upyay	Uhay	Tomar, beber
Wampal	Wambal	Cama almaciguera
Winku	Litro	Litro
Yuku	Wiku, cuarta	Cesma
Yura,	Ruya, yura	Rama
Rurukuna	Rurukuna	Productos
Q’uñichikuq kallpa	Kallpa	Calorías
Kuraq unu		Calcio
Sullk’a unu		Hierro
K’anchaq unu		Fósforo
Kawsachikuq		Vitamina
Wirapi chulluq kawsachikuq		Vitamina A
Wirakuna hark’aq kawsachikuq		Vitamina E
Hak’ukuna hat’alliq kawsachikuq		Vitamina B1
Q’uñichiq kallpakuna watuq kawschikuq		Vitamina B2
Yawar allin purichiq kawsachikuq		Niacina B3
Unupi chulluq tullu ch’ilayachiq kawsachikuq		Vitamina C
Yamt’a	llantá	Leña
Thatkiy	Thaskiy	Metro lineal (paso)
K’allana	Kállana	Tiesto para tostar
Yaykuy	Haykuy, waykuy	Entrar

Kukawan kaphiywan huk mikhuykuna tupanachiy

(100gr) KHAPHIWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN KASQAN TUPANACHIY

Rurukun a	Calorias (Kcal)	Proteinas (gr)	Calcio (mg)	Hierro (mg)	Fósforo (mg)	Vitamin A (mg)	Vitamin E (mg)	Vitam B1 (mg)	Vitam B2 (mg)	Niacina (mg)	Vitamin C (mg)
Kuka	304,00	19,90	2097,00	9,80	363,00	8,15	44,10	0,30	1,72	6,30	10,50
Kinuwa	367,00	14,00	114,00	7,00	450,00			0,35	0,32	1,43	6,80
Trigo	336,00	8,60	36,00	4,60	224,00			0,30	0,08	2,85	4,80
Sara	325,00	8,40	6,00	1,70	267,00	0,02		0,30	0,16	3,25	0,70
Anus	359,00	6,10	8,00	1,60	130,00				0,07	2,96	
Siwara	344,00	6,90	61,00	5,10	394,00	0,01		0,33	0,21	7,40	
Kiwicha	365,00	12,90	179,00	5,30	254,00			0,20	0,57	0,95	3,20
Papa	97,00	2,10	9,00	0,50	47,00	0,02		0,09	0,09	1,67	14,00
Rumu	162,00	0,8	25,00	0,50	52,00	0,01		0,04	0,04	0,76	30,70
Kinuwa hak'u	50,00	4,70	377,00	1,50	63,00	1,70		0,06	0,95	1,20	11,10
Nawus hak'u	35,00	2,90	367,00	2,80	95,00	2,12		0,12	0,38	2,40	49,20
Munaku sqan	2 400	30 – 35	1200	18	1200	5000 UI	15 UI	1,5	1,8	20	45
Isipinaka	32	2,80	234,00	4,30	45	378 UI		0,07	0,20	0,69	15,2
Kaphiy	2,00	0,12	2,00	0,01	3,00		0,01	0,01	0,07	0,19	
Misk'i ruru nat'	49	1,00	41	0,4	14	200UI	0,18	0,1	0,03		50
Vitamina A en UI: 11000 a 14000											

Fuente:
www.mamacoca.org/docs_de_base/consumo/CONSUMO_El_abismo_que_media_entre_el_uso_de_las_drogas
Mortimer History of Coca “The Divine Plant of the Incas”

Sapanka rurupas imallapaqpas allinpunim, chayraykutaq niraq niraqta wakichispapuni mikhunanchik. Chayhinata mikhuptinchikqa ukhunchik mana unqunqachu.

Sapanka sayasqa wachuta qhawarispas aswan chaniyuq ruruta akllakuspa mikhunanchik.

Llaqtanchikkunapi riqsisqa rurukunatam mikhunanchik; chaykunata mikhuspam inkakunapas imaymanata kamaq kasqaku; chay rurukunataqa mana chinkachinanchikchu, aswanpas allin uywaytam yuyarinanchik.

Qhipa watakunaman mikhuykunaqa pisirparinqam, chaytaqa rikuchkanchikñam; chayrayku ñawpa mikhuyninchikkunataqa tarpunanchikpuni, kaqtaq riqsisqanchik sallqa ruruchakunatapas. Qhipamanqa uruchakunapas mikhuykunanchikpaq pisis kanqa.

